

अथ
ऋग्वेदीयम्
शाङ्खायनारण्यकम्

अथ प्रथमोऽध्यायः

‘प्रजापतिर्वै संवत्सरः । तस्यैष आत्मा^a यन्महाव्रतम्^b । तस्माद् एनत् परस्मै न शंसेन् नेत् सर्वेषां भूतानाम् आत्मानं परस्मिन् दधानीति ॥

अथो इन्द्रस्यैष आत्मा यन्महाव्रतम् । तस्माद् एनत् परस्मै न शंसेन् नेद् इन्द्रस्याऽऽत्मानं परस्मिन् दधानीति ॥

अथो यम् एवैतम् ऋद्धमयं^c यजुर्मयं साममयं पुरुषं संस्कुर्वन्ति तस्यैष आत्मा यन्महाव्रतम्^c । तस्माद् एनत्³ परस्मै न शंसेन् नेत् सर्वेषां छन्दसाम् आत्मानं परस्मिन् दधानीति ॥

कामं तु सत्त्रिणां होता शंसेत् । पित्रे वाऽऽचार्याय वाऽऽत्मने हैवाऽस्य तच्छस्तं भवति । आत्मनैव तद् यज्ञं समर्धयति^d । तस्य ‘पञ्चविंशः स्तोमः’^e । चतुर्विंशतिर्वै^f संवत्सरस्याऽर्धमासाः, संवत्सरस्यैवाऽऽप्त्यै । अथो प्रजापतिर्वै संवत्सरः पञ्चविंशः । अथो चतुर्विंशो वै पुरस्तात् कृतो भवति तस्यैषा गतिर् यत् पञ्चविंशः^e । ऐन्द्रश्च ऋषभः प्राजापत्यश्चाऽज उपालभ्यौ^f । ऐन्द्रं वा एतद् अहः । इन्द्र उ वै प्रजापतिः । तत् प्राजापत्यं रूपम् । अथो एतद् एव पशुष्वैन्द्रं रूपं यद् ऋषभः ॥ १ ॥

तस्य विशोविशो वो अतिथिम (ऋ ८, ७४, १-१२) इति द्वादशर्चम्^g आज्यम् । द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाऽऽप्त्यै ।

१. ग्रन्थादौ—ओं नमः श्री गणेशाय ।¹ य नमः वि³ वा वि³; ओं नमः श्री ब्रह्मणे भा²; ओं सरस्वत्यै नमः भा³ । २. ऋग्मं वि¹ । ३. एतत् भा^{1/3} । ४-४. °शस्तो° वि³ भा³ । ५. °विति° वि³ । ६. °लम्भ्यौ भा¹ वा वि³ ॥

a) भौतिकं शरीरमिति भावः । b) तु. ऐत्रा ३, १७, २; ऐत्रा १ १, १; प्रभृ., तैसं ७, १, १०, ४; तैत्रा १, २, ६; कासं ३४, ५; तांब्रा ४, १०, १; शांश्री १७; १८; लाश्री ३, १०; ४, ३; काश्री १३, ३ । c) तु. शांश्री ४, ६ । d) संयोजयतीत्यर्थः । e) तु. कौब्रा १९, ८ । f) अन्त्यास्तित्वः [१३-१५] दानस्तुतयो न परिगृह्यन्ते ।

तस्मिन् वै द्वे छन्दसी भवतो गायत्र्यश्चाऽनुष्टुभश्च^१ । अग्निं नरो
दीधितिभिर्गण्योः (ऋ ७, १) इत्येतत् पञ्चविंशत्यृचम् उपसंशंसति ।
पञ्चविंशो हि स्तोमः । तद् वै शस्त्रं समृद्धं यत् स्तोमेन संपद्यते ।
तस्मिन् वै द्वे छन्दसी भवतो विराजश्च त्रिष्टुभश्च । तानि^२
चत्वारि संपद्यन्ते । चतुष्टयं वा इदं सर्वम्^३ अस्यैव सर्वस्याऽऽप्त्यै ।

त्रैष्टुभः प्रउगः । इन्द्रस्यैवैतच्छन्दो यत् त्रिष्टुप् । तद् एनं स्वेन
छन्दसा समर्धयति । कुविद् अङ्ग नमसा ये वृधासः (ऋ ७, ६१, १-३)
इति वायव्यं महद्वद् वृधवत् । महद्वत्^३— महद्वद् ध्येतद् अहः ।
अत एवोत्तरं तृचम् ऐन्द्रवायवम्^४ यावत्तरस्तन्वो यावदोजः
इति यावन्नरश्चक्षसा दीध्यानाः (ऋ ७, ६१, ४-६) इत्येतेन रूपेण ।
उद् वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकम् इति मैत्रावरुणम् देवयोरोति सूर्यस्ततन्वान्
(ऋ ७, ६१, १-३) इत्येतेन रूपेण । क उ श्रवत कतमो यज्ञियानाम्
(ऋ ४, ४३, १) इत्याश्विनम् यं सूर्यस्य दुहिताऽवृणीत (ऋ ४, ४३, २)
इत्येतेन रूपेण । कथा महाम् अवृधत् कस्य होतुः (ऋ ४, २३, १-३)
इत्यैन्द्रं महद्वद् वृधवत् । महद्वद्— महद्वद् ध्येतद् अहः । को वस्त्राता
वसवः को वरुता इति वैश्वदेवम् सहीयसो वरुण मित्र मर्तात् (ऋ ४, ५५,
१-३) इत्येतेन रूपेण । उत स्या नः सरस्वती जुषाणा इति सारस्वतम्
द्वारावृतस्य सुभगे व्यावः (ऋ ७, ६५, ४-६) इत्येतेन रूपेण । एष वा उ
कद्राँस्त्रैष्टुभस् तृचक्लृप्तो वामदेव्यः प्रउगः । प्रजापतिर् वै वामदेवः
प्रजापतावेव तत् सर्वान् कामान् ऋध्नुवन्ति ।

तद् आहुर् न त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यात् । मोहयति क्लृप्त-
छन्दसो यज्ञमुखम् । ऐकाहिकम् एव स्यात् । ब्रह्म वा एकाहः ।
ब्रह्मैतद् अहः । ब्रह्मणैव^५ तद् ब्रह्म समर्धयति ॥ २ ॥

१. गायत्र्यश्चा° भा° । २-२. त्रिष्टुभं भा° । ३. नास्ति भा° ।

४. ब्रह्मण्येव भा°^{१४}, ब्रह्मण्यैव भा° ।

a) तु. कौष्ठा २, १; १९, ४; २८, ७ । b) तु. शांशा २, ७; ८ । c) तु.
ऐशा १, १, २; शांश्री १७, ७, १३; ८, १-४ ।

आ त्वा रथं यथोतये (ऋ ८, ६८, १-३) इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । इदं वसो सुतम् अन्धः (ऋ ८, २, १-३) इत्यनुचरः । एष एव नित्य एकाहाऽऽतानः^a । तस्योक्तं ब्राह्मणम्^b । असत् सु मे जरितः साभिवेगः (ऋ १०, २७) इति वासुकं पूर्वं शस्त्वा महौ इन्द्रो नृवद् आ चर्षणिप्राः (ऋ ६, १६) इत्येतस्मिँस्त्रैष्टुभे निविदं दधाति । तद् यद् वासुकं पूर्वं शंसति । इन्द्र उ वै वसुकः । अथ यत् महौ इन्द्रो नृवद् आ चर्षणिप्राः (ऋ १०, २७) इति महद्वत् । महद्वद् ध्येतद् अहः ॥ ३ ॥^c

अथैता आज्याहुतीर् जुहोति । स्वस्त्ययनम् एव तत् कुरुते । यज्ञस्यैव शान्त्यै यजमानानां च भिषज्यायै । ता वा अष्टौ भवन्ति । एताभिर् वै देवाः सर्वा अष्टीर् आशनुवत । तथो एवैतद् यजमाना एताभिर् एव सर्वा अष्टीर् अशनुवते ।

अथैतान् परिमादाञ् जपाञ् जपति । परिमादः — आपो वै परिमादः । अद्भिर् हीदं सर्वं परिमत्तम् । अथ वै परिमादः । ^१अन्नम् एतद्^१ उक्थम् । आपो वा अन्नस्याऽऽयतः पूर्वा आयन्ति, आपः परिमादः । अथ वै परिमादो यन् नखानि दन्तास् तनूर् लोमानीति । तस्मात् कृत्याः संपद्वत्यो हि भवन्ति । ^२पञ्चविंशतिर् निधनम्^३ ।

आङ्गिरसं प्रतिष्ठायैः तद्रूपम्, भूतेच्छदां^३ साम प्रियम् इन्द्रस्य धामोपजगामेति; क्रोशाऽनुक्रोशे, अरात्सुः; अप्येषां पयः, अरात्सुः; अर्कं चार्कपुष्पं च । अयं वा अग्निर्ऋकः । असावादित्योऽर्कपुष्पम् । तेषु यदा पर्यायं सामगाः स्तुवते, अथ होतारम् आहुर् अनुजपेति ।

१-१. अन्नमेव तद् वि^{१/३} भा^३ । २-२. °तिनि° वि^३ भा^२ । ३. भा^२, F. (तु. सा.) ; °छंदासां वि^३, °छंदां वि^१ भा^३ वा, °छंदासि भा^४; °छंदां भा^२ (प्रान्तपाठः) । ४. आह भा^३ ।

a) एकाहस्येषा व्यवस्थितिः ज्ञेया (तु. K.; वैतु. सा. [ऐशा ५, १, १]) ।
b) तु. ऐशा १, २, १; शांथो १७ । c) तु. कौमु १५, २; १६, ८ ।

ते यदि स्तुवीरन् अथानुजपेत्^a । 'यदि चैवं' स्तुवीरन् यदि च स्तुवीरन् अन्वेव जपेत् ॥ ४ ॥

तानि वा एतानि सप्त देवच्छन्दांसि^b भवन्ति । तस्माद् एनान् अनुजपेत् । अथो ऐन्द्रं वा एतद् अहः । ऐन्द्रा जपाः । तस्माद् एनान् अनुजपेत् । अथाऽत्रैव तिष्ठन् अग्निं यथाङ्गम् उपतिष्ठते नमो नम इति । नहि नमस्कारम् अति देवाः । समिद्धस्यैवैतान् भागान् उपतिष्ठेत यद्युत्तरवेदौ भवति । अथाऽत्रैव तिष्ठन् आदित्यम् उपतिष्ठते । आकाशं शालायै कुर्युरिति हैक आहुः । देशेन त्वेवोपतिष्ठेत^c तिरोहितो ह वा एष एतस्मिन् परम उक्थे परम^c आशिषो वदति — सं महान् महत्याऽदधाद् इति । अग्निर् वै महान् इयं^c पृथिवी महती । एतौ हि समधत्ताम् । सं देवो देव्याऽदधाद् इति । वायुर् वै देवोऽन्तरिक्षं देवी । एतौ हि समधत्ताम् । सं ब्रह्म ब्राह्मण्याऽदधाद् इति । असावादित्यो ब्रह्माऽसौ द्यौर्ब्राह्मणी । एतौ हि समधत्ताम् । तद् इमांल्लोकान् त्सदधाति । एतद् उक्थं^c संसिष्यते^c ॥ ५ ॥^a

विश्वामित्रो ह वा इन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम शस्त्रेण च व्रतचर्यया^c । तं हेन्द्र उवाच विश्वामित्र वरं वृणीष्वेति । स होवाच विश्वामित्रस् त्वाम् एव विजानीयाम् इति । द्वितीयम् इति । त्वाम् एवेति । तृतीयम् इति । त्वाम् एवेति । तं हेन्द्र उवाच महाश्च महती चास्मि । देवश्च देवी चास्मि । ब्रह्म च ब्राह्मणी चास्मीति । तत उ ह विश्वामित्रो विजिज्ञासाम् एव चक्रे । तं हेन्द्र उवाचैतद् वा अहम् अस्मि यद् एतद् अबोचं यद् वा

१-१. यद्यदित्येवं वि^३ । २. देवतं छ^० वि^१ । ३. त्वोप^० भा^३ ।

४. परमा भा^{२/३} । ५. 'यं वै भा^१ । ६. ब्रह्म^० वि^३ । ७. उक्तं वि^३ ।

८. संसिष्यते भा^३, वि^३ (२यो हस्तः), संसिष्यते भा^४ । ९. °चर्याय वि^३ ।

a) तु. शांश्रौ १७, १२, ५ ।

b) तु. श्रुता ७, ३, १, ४१ ।

c) आदित्ये इति शेषः (तु. बोश्रौ ९, २०) ।

‘ऋषेऽतो भूयोऽतपास्’ तदेव तत् स्याद् यद् अहम् इति । तद् वा इन्द्रो व्याहृतीर् ऊचे ता^१ उपाऽऽप्ता^२ आसन्न इति ।

अथोपनिधाय प्रेङ्गफलकं त्रिर्^३ अभ्यन्य त्रिर्^३ अभ्यवान् इति ॥ ६ ॥^b

तद् वा औदुम्बरं भवति । ऊर्गं वा अन्नाद्यम् उदुम्बर^c ऊर्जोऽन्नाद्यस्योपाऽऽप्त्यै^d । अथैनद् उरसा संस्पृश्य दक्षिणं भागम्^e आत्मनोऽतिहरञ् जपति — अर्कोऽसि वसवस्त्वा गायत्रेण च्छन्दसाऽऽरोहन्तु ते त आरोळहार इत्येव तद् आह । तान् अहम् अन्वारोहामि राज्यायेति । राज्यं ह वा इदम् उ हैव चक्षते ।

अथोत्तरं भागम् आत्मनोऽतिहरञ् जपति — रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽऽरोहन्तु^f ते त आरोळहार इत्येव तद् आह । तान् अहम् अन्वारोहामि स्वाराज्यायेति । स्वाराज्यं ह वै राज्याद् अधितराम् इव ।

अथ दक्षिणं भागम् आत्मनोऽतिहरञ् जपति—आदित्यास्त्वा जागतेन च्छन्दसाऽऽरोहन्तु ते त आरोळहार इत्येव तद् आह । तान् अहम् अन्वारोहामि साम्राज्यायेति । साम्राज्यं ह वै स्वाराज्याद् अधितराम् इव ।

अथोत्तरं भागम् आत्मनोऽतिहरञ् जपति—विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन च्छन्दसाऽऽरोहन्तु ते त आरोळहार इत्येव तद् आह । तान् अहम् अन्वारोहामि कामप्रायेति । कामप्रं ह वै सर्वेषां परार्थम् ।

अथ समधिसृप्य प्राञ्चौ पादा उपावहृत्य भूमौ प्रतिष्ठापयति । उद्यततरो ह वा एषोऽस्माल् लोकाद् भवति । तद् यत् प्रतिष्ठापयति तद् अस्मिँल् लोके प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठायाम् अप्रच्युत्याम्^g । अथ त्रिर् अभ्यन्य त्रिर् अभ्यवान् इति ।

१-१. वि^{१३} भा^x प्रभृ.; ऋषेऽभूयोऽतपाः F. २. त्ये भा^३. ३-३. ‘भ्यन्य’ भा^x. ४. भा, T.; ‘हेतु वि^१ (२यो हस्तः), भा^{१३१४} ।

a) =पर्याप्ताः (तु. कौब्रा १५, ५) । b) तु. शांश्री १७, १५, १३ । c) तु. ऐमा २, २, ३; ७; तांब्रा ५, ५, २; तैब्रा १, २, ६, ५ । d) तु. ऐमा १, २, ३ अवरुद्धये इति । e) तु. ऐमा ५, ४, १४; शांश्री १७, १६ ।

अथोपरि प्रेङ्खलके दक्षिणोत्तरिणम् उपस्थं कृत्वा दक्षिणेन प्रादेशेन पश्चात् प्राङ् प्रेङ्खलकम् उपस्पृशति । प्रजापतिष् ट्वाऽऽरोहतु वायुः प्रेङ्खयत्विति । प्रजापतिर् वा एतद् आरोहति^१ वायुः प्रेङ्खयति यज् जीवम् । अथ त्रिर् अभ्यन्य त्रिर् अभ्यवान् इति । अथ प्राञ्चौ पाणी परिगृह्य जपति ॥ ७ ॥^a

सं वाक् प्राणेन, सम् अहं प्राणेन, सं चक्षुर् मनसा सम् अहं मनसा, सं प्रजापतिः पशुभिः सम् अहं पशुभिर् इत्याशिषम् एव तद् वदते । सुपर्णोऽसि^२ गरुत्मान् इति । प्राणा वै सुपर्णः । प्रेमा वाचं वदिष्यामीति प्रवदिष्यन् ह्येष एतां वाचं वदति बहु करिष्यन्तीं बहु करिष्यन् इति । बहु ह्येषा वाक् करिष्यन्ती^३ भवति । बह्वयं य एतस्याऽहः शस्त्रं प्राप्नोति । बहोर् भूयः करिष्यन्तीं बहोर् भूयः करिष्यन् इति बहोर् भूयो ह्येषा वाक् करिष्यन्ती भवति बहोर् भूयोऽयं य एतस्याऽहः शस्त्रं प्राप्नोति । स्वरं गमिष्यन्तीं स्वरं गमिष्यन् इति स्वरं ह्येषा वाग् गमिष्यन्ती भवति स्वरं अयं य एतस्याऽहः शस्त्रं प्राप्नोति । स्वरं इमान् यजमानान् वक्ष्यन् इत्येव ब्रूयात् । यं द्विष्यात् तं ब्रूयान् नाऽमुं नाऽमुम् इति । स यावतो ह वा एष एतस्माद् देवस्थात् प्रतिसंख्याय निर्धनुते^४ निष् टद् धनुते^५ । तौ ह न भोग्यायैव^६ भवतः । तम् एवैतत् प्रधर्षयति । तम् एवैतत् प्रधर्ष्याऽऽत्मन् धत्ते । वायुर् वा एष प्राणो भूत्वैतद् उक्थं शंसति । तम् एवैतत् प्रधर्षयति । तम् एवैतत् प्रधर्ष्याऽऽत्मन् धत्ते । गुरौ वा एष युक्तो भवति य एतस्याऽहः शस्त्रं प्राप्नोति, तस्य गुरौ युक्तस्येश्वरः प्राणो यदि नाऽपराजेतोः । तम् एवैतत् प्रधर्षयति । तम् एवैतत् प्रधर्ष्याऽऽत्मन् धत्ते । न ह वा एतस्यै देवतायै दिग्धेन^b नाऽसिना न परशुना न

१. भा. F. K.; °हुतु वि^१ [२यो हस्तः], भा^{१.३.४} । २. सुव° भा^१ ।
३. °ष्यती भा । ४-४. निष्टर्द्धनु° भा^३ वा । ५. °यायै वि^३ भा^१ ।

केनचनाऽवतर्दोऽस्ति । तद् य एवं विद्वांसम् अपवदति स एव
पापीयान् भवति । न स य एवं वेद । नैवं विदुषोऽवतर्दो नैवं
विदुषोऽवतर्दः ॥ ८ ॥^a

इति शाङ्खायनारण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥^१

१. इति शाङ्खायनब्राह्मणे महाव्रतं नामैकत्रिंशत्तमोऽध्यायः समाप्तः (°व्रतस्य
एकत्रिंशोऽध्यायः भा^३) भा^{१३}; इत्यारण्यकब्राह्मणे प्रथमोऽध्यायः भा^२; प्रथमोऽध्यायः
समाप्तः वि^३ ।

a) तु. ऐमा ५, १, ५ ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

हिंकारेण प्रतिपद्यत एतद् उक्तम् । प्राणो वै हिंकारः प्राणेनैवैतद् उक्तं प्रतिपद्यते । अथो ऊर्ग्वै रसो हिंकार ऊर्जम् एव तद् रसम् एतस्मिन् उक्ते दधाति । अथो अमृतत्वं वै हिंकारोऽमृतत्वम् एव तद् आत्मन् धत्ते । राजनं^३ पृष्ठं भवति । एतद् वै प्रत्यक्षं साम यद् राजनम् । तद् एतत्^४ स्वेन साम्ना समर्धयति^५ । तद् अनिरुक्तासु भवति । अनिरुक्त उ वै प्रजापतिः । तत् प्राजापत्यं रूपम् । कवतीषु स्याद् इति हैक आहुः । को वै प्रजापतिः । तत् प्राजापत्यं रूपम् । अथैतं तूष्णींशंसम् उपांशु शंसति । वाग् वा एतद् अहर् मनस् तूष्णींशंसः । मनसैव तद् वाचं समर्धयति । तद् इद् आस भुवनेषु ज्येष्ठम् (ऋ १०, १२०, १-३) इति स्तोत्रियस्तृचः । वावृधानः शवसा भूर्योजाः (ऋ १०, १२०, २) इति वृधवन् महद्भत् । महद्भद् ध्येतद् अहः ।^a

स एष आत्मा पञ्चविंशः । तन् नदेनोपसृष्टं शंसति । आत्मा वै पञ्चविंशः प्रजा पशव उपसर्गः । प्रजयैव तत् पशुभिः प्रेष्यैर्^६ अन्नाद्ये-नेत्यात्मानम् उपसृजते । नदं व ओदतीनाम् (ऋ ८, ६६, २) इति त्रैष्टुभानि पूर्वाणि पदानि करोति नदस्योत्तराणि । प्रथमेन त्रैष्टुभेन पदेन^७ प्रथमं नदस्य पदम् उपसमाधायाऽवस्यति । द्वितीयेन त्रैष्टुभेन द्वितीयं संधाय प्रणौति ।

१. 'वैतदेतद् भा' । २. 'मृतम् वि' । ३. 'जानं भा', जनं च वि' । ४. तु. K. ; एतं वि^{१/३} भा^४ F. । ५. यंति वि^३ । ६. प्रेष्ये वि^३ । ७. पादेन F., K.

तृतीयेन त्रैष्टुभेन तृतीयं संधायाऽवस्यति । चतुर्थेन त्रैष्टुभेन चतुर्थं संधाय प्रणौति । एवं विहृतां प्रथमां त्रिः शंसति, पराचीर् उत्तरा एवं विहृता एव । या तृतीया सूक्तस्य तस्या उत्तरम् अर्धर्चम् उत्सृजति नदस्य चोत्तरम् । सोऽयं मुखस्य विवरस् तेन वाचं वदति मुखेन वै वाचं वदति । तौ पुरस्ताद् द्विपदानां शंसति तथा हाऽस्य स्तोत्रियानन्तर्हिता^१ भवत्यात्मानं शस्त्वा ।^२

अथ सूददोहसं^३ पर्वाणि संहितानि भवन्ति । अथो आपो वै सूददोहा अद्भिर् वा इमानि पर्वाणि संहितानि भवन्ति । अथो अमृतत्वं वै सूददोहा अमृतत्वम् एव तद् आत्मन् धत्ते । अथ वै सूददोहा आहावस्यैतद्^४ रूपम् । तद् यथा ह वै दारुणः श्लेष्म संश्लेषणं^५ स्यात् परिचर्मण्यं^६ वैवम् तृचाशीतिर् एव सूददोहाः सर्वेषां वेदानां संश्लेषिणी^७ ॥१॥^८

अथैतानि शीर्षण्यानि शंसति । तानि वै त्रीणि तृचानि भवन्ति । त्रीणि वा अस्य शीर्ष्णः कपालानि भवन्ति । तान्येवैतैः संदधाति । तानि त्रीणि पुनरेकैकं त्रेधा त्रेधा ता नव ऋचो भवन्ति । नव वै शिरसि प्राणाः । तान्यर्कवन्ति भवन्ति । तद् एतस्याऽहो रूपम् ॥ २ ॥

अथैतं ग्रैवं शंसति । ता वै तिस्र ऋचो भवन्ति । त्रीणि वा आसां ग्रीवाणां पर्वाणि भवन्ति । तान्येवैताभिः संदधाति । उष्णिग् उत्तमा । सोऽयं स्कन्धो^९ विदलोऽव्यूळहः (लः)^{१०} ॥ ३ ॥

१. °नंतरिता वि^३ भा^{११३} । २. °वस्य तद् वि^३ भा^३ [२यो हस्तः] ।

३. °षणी भा^३ वि^३ । ४. °न्दो भा^३ ।

a) तु. ऐमा १, ३, ५ । b) = ऋग्-विशेष- । सूद- ([= स्वादुपेय-, पयस्-] < ✓स्वद्) + बोहस्- इति उस. उप. कर्तरि कृत् । c) = रज्जुः । d) = चर्मखण्डः (तु. शांभा ६, १२) । परि-चर्मन्- [प्रास.] + [भावे] यः प्र. उसं. (पा ५, १, १२६) । e) तु. ऐमा १, ४, १-३; ५, १, ६; २, १-६ । f) = द्विधा विभक्तो व्यवस्थितश्चेति ।

अथैताम् अक्षां^a शंसति । सा वै त्रिष्टुब् भवति । तस्माद्^१ अक्षः स्थविष्ठः । ऋष्या त इन्द्र स्थविरस्य बाहू (ऋ ६, ४७, ८) इति बाह्वोर् अभिरूपा । अथ रथन्तरस्य स्तोत्रियाऽनुरूपौ शंसति । तयोर् उक्तं ब्राह्मणम् । अथ धार्यां शंसति । इयं वै धार्या । इयं हि सर्वेषु भूतेषु हिता । सा वै दक्षिणे भागे धीयते । तस्माद् दक्षिणं भागं पुंसः स्व्यधिशेते । अथ राथन्तरं प्रगाथं शंसति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् । य एक इद् ध्वयश् चर्षणीनाम् (ऋ ६, २२) इति सूक्तं^b तत् पच्छः । तस्य द्वितीयाम् उद्धृत्य विश्वो ह्यन्यो अरिराजगाम (ऋ १०, २८, १) इति । यैतस्य द्वितीया ताम् इह द्वितीयां करोति । तद् इमौ पक्षौ व्यतिषजत्यविवर्द्याय । तस्माद् द्वाभ्यां पक्षाभ्यां सर्वाणि कर्माणि समश्नुते ॥ ४ ॥^c

अथैतं प्रहस्तकं शंसति । ता वै तिस्र ऋचो भवन्ति । त्रीणि वा अस्य पाणेः पर्वाणि भवन्ति । तान्येवैताभिः संदधाति । अतिच्छन्दाः प्रथमा सोऽयम् अङ्गुष्ठः । तस्माद् अयम् अङ्गुष्ठः सर्वा अङ्गुलीः प्रत्येति । दक्षिणः^३ पक्षो राथन्तरः । अथ वा उत्तरः^३ पक्षो बार्हतः । एतेनैवोक्तो ब्राह्मणः । तौ वा एतौ पक्षौ बार्हतराथन्तरौ चतुर्विंशौ । चतुर्विंशतिर् वै संवत्सरस्याऽर्धमासाः संवत्सरस्यैवाऽऽप्त्यै ॥ ५ ॥^d

अथैतानि चतुरुत्तराणि शंसति तद् अनुकम् । ता एकविंशतिर् ऋचो भवन्ति । एकविंशतिर् वा अस्याऽनूकस्य पर्वाणि भवन्ति । तान्येवैताभिः संदधाति । तानि वै सप्त तृचानि भवन्ति । सप्त वै छन्दांसि सर्वेषाम् एव छन्दसाम् आप्त्यै । तान्यर्कवन्ति भवन्ति । तद् एतस्याऽहो रूपम् ॥ ६ ॥

१. °स्माद् अयम् वि^३ ।
भा^{३४} वि^{३३} ।

२. दक्षिणतः भा^{३४} वि^३ ।

३. उत्तरतः

a) तु. शांश्री १८, ४, १; ५, १ ।

b) तु. कोष्ठा २५, ५; ६ ।

c) तु. ऐमा १, ४, २ ।

d) तु. ऐमा ५, २, २ ।

अथैता अशीतीः^a शंसति । स्तोत्रियान् एवैताभिर् अनुशंसति गायत्र्या गायत्रम् औष्णिह्या च बार्हत्या च बृहद्रथन्तरे । इयम् एव दक्षिणं पार्श्वं गायत्री सव्यम् औष्णिही मध्यं बार्हती । मध्ये वा इदम् आत्मनोऽन्नं धीयते । त्रिष्टुभावन्तरेण त्रिष्टुम् नैविदी^b । वैश्वामित्र्यावर्कवत्यावभिरूपे । विश्वामित्रो ह्येनद् अपश्यत् । महद्वत्यो वृधवत्यः प्रतिपदो भवन्ति । महद्वद् वृधवत् । 'महद्वत् — महद्वद् ध्येतद् अहः ॥ ७ ॥^c

महौ इन्द्रो य ओजसा (ऋ ८, ६, १) इत्येतया गायत्रीम् अशीतिं प्रतिपद्यते स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे (ऋ ८, ६, १) इति^d महद्वत्या वृधवत्या । महद्वद् वृधवत् । महद्वत्^e — महद्वद् ध्येतद् अहः ॥ ८ ॥

या इन्द्र भुज आभरः (ऋ ८, ६७, १) इत्येतया बार्हतीम् अशीतिं प्रतिपद्यते स्तोतारम् इन् मघवन् अस्य वर्धय (ऋ ८, ६७, १) इति महद्वत्या वृधवत्या । महद्वद् वृधवत् । महद्वत् — महद्वद् ध्येतद् अहः । अयं ते अस्तु हर्यतः (ऋ ३, ४४) आ मन्द्रैर् इन्द्र हरिभिः (ऋ ३, ४५) सूक्ते । तद् यद् एते अन्ततः शंसति संसिद्धाभिर् बृहतीभिर् औष्णिहीम् अशीतिं^f समारोहाणीति ॥ ९ ॥

इन्द्रः सुतेषु सोमेषु (ऋ ८, १३, १) इत्येतयोष्णिहीम् अशीतिं प्रतिपद्यते विदे वृधस्य दक्षसो महान् हि षः (ऋ ८, १३, १) इति वृधवत्या महद्वत्या । वृधवन् महद्वत् । महद्वद् ध्येतद् अहः । ता वा एता अशीतयः संशस्ताः सप्तविंशतिशतान्यृचां संपद्यन्ते । सप्त वै विंशति शतानि संवत्सरस्याऽहोरात्राणां तद् अशीतिभिः संवत्सरस्याऽहोरात्राण्याप्नोति । सामनिधनैर् हैके गायत्रीर् उष्णिहः संपादयन्ति ।

१. नास्ति आ^३ वि^३ । २-२. °वृधो इ° आ^४ । ३. नास्ति आ^२ ।

४. °शितिं वि^३ ।

a) गायत्री-बृहती-उष्णिह इत्येताः तृचाशीतयः । b) तस्येदमीयः

अण् प्र. । c) तु. ऐमा १,४,३; ५,२,३-५ । शांश्री १८,७-२१ ।

चतुरक्षराण्यु हैके पुनर् आददते । बार्हत्या अशीत्या अशीतिं चतुरक्षराण्युद्धरति काकुभेभ्यः प्रगाथेभ्यश् चतुर्विंशतिं चतुरक्षराणि तानि चतुःशतं चतुरक्षराणि चतुःशते गायत्रीषूपदधाति । तथा ता गायत्रीर् उष्णिहः संपद्यन्ते । नाद्रियेत । अत्रैव संपन्नम् । इन्द्राय साम गायत (ऋ ८, ६८, १) इति । तद् यद् एतद् अन्ततः शंसति संसिद्धामिर् उष्णिग्भिर् वशं समारोहाणीति ॥ १० ॥

अथ वशं^a शंसति । उदरं वै वशः । तेन संसिद्धेनाऽऽनन्तर्यं जिगमिषेत् । यद् अतः किंच बहिर्धा^१ तत एव तच् छूपयति यद् अन्तर उदरे । तस्माद् बह्व्यो देवता बहूनि च्छन्दांसि वशे शस्यन्ते । तस्माद् इदं बहु विश्वरूपम् उदरेऽन्नम्^२ अवधीयते । अथैतौ विहृतावर्धचौ^३ । अथ सूददोहसम् । सा तत एवोत्सृज्यते । अत्र चतुर्विंशतिकृत्वः शस्ता भवति ॥ ११ ॥

अथैता द्विपदाः शंसति । प्रतिष्ठानीयं वै छन्दो द्विपदाः प्रतिष्ठित्या एव ॥ १२ ॥^b

अथैतद् ऐन्द्राग्नं सूक्तं^c गायत्रीशंसं शंसति । प्रतिष्ठे वा इन्द्राग्नी प्रतिष्ठित्या एव ॥ १३ ॥

अथैतद् आवपनं^d शंसति । प्रतिष्ठा वा आवपनं प्रतिष्ठित्या एव । अथो एतान्येव पुनरर्वाचीनि भवन्ति ॥ १४ ॥

अथैतम् आनुष्टुभं सामानायं^e शंसति । वाग् वा एतद् अहर वाग् अनुष्टुब् वाच्येव तद् वाचं प्रतिष्ठापयति । दिवं यय (ऋ ८,

१. बहिर्धास् वि^{१/३} भा^{१/३} । २. °रमन्नं वि^१ । ३. सामा° भा^१ ।

a) ऐमा १,५,१; ५,२,५; शांश्री १८,१४,१ । b) तु. शक्ता ८, ६, २, ४ ; कौत्रा २६, ५ । c) तु. ऐमा १, ५, १; ५, ३, १; शक्ता ८, ६, २, ३ । d) तु. ऐमा १, ५, २; ५, ३, १; शांश्री १८,१७,७ ।

३४, १-१५) इति देवान् एवैतेन सूक्तेनैति । स प्रतन्था कविवृधः (ऋ ८, ६३, ४-६) इति तृचम् अर्कवत् तेन समृद्धम् । गायत्र्युत्तमा तया समृद्धम् । शास इत्या महाँ असि (ऋ १०, १५२, १) इति महद्वत् । महद्वद् ध्येतद् अहः ॥ १५ ॥

अथैतं त्रिष्टुप्छतं^१ शंसति । इन्द्रस्यैवेतच् छन्दो यत् त्रिष्टुप् तद् एनं स्वेन छन्दसा समर्धयति । हैरण्यस्तूपीयं^२ च यातऊतीयं^३ च वाहर्तराथन्तरे बृहद्वरथन्तरे हि पुरस्तात् कृते भवतः । सजनीयं^४ च अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोमम् (ऋ २, १४, १)^५ इति च ताः सप्तविंशतिर् ऋचो भवन्ति । सप्तविंशतिर् वै नक्षत्राणि । तन् नक्षत्रियां विराजम् आप्नोति । विश्वामित्रस्य^६ शंसेत् । विश्वामित्रो ह्येनद् अपश्यत् । वामदेवस्य^७ शंसेद् वामं ह्येतद् देवानाम् । वसिष्ठस्य^८ शंसेद् वसिष्ठं ह्येतद् देवानाम् । तत्र पुरस्ताद् उदुब्रह्मीयस्य^९ पदानुषङ्गाञ्छंसति । सर्वे वै कामा एतस्मिन् अन्तरुक्थे । तद् यथा ब्रजे पशून् अवसृज्याऽर्गलेषीके^{१०} परिव्ययेत् । एवम् एवैतैः पदानुषङ्गैः सर्वान् कामान् उभयतः परिगृह्याऽऽत्मन् धत्ते । अथो उदुब्रह्मीयस्याऽर्कवत्युत्तमा । तद् एतस्याहो रूपम् । त्रिः शस्तया परिदधाति । परिधायोक्थवीर्यं जपति । ऐकाहिकं पूर्वम् । प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या एव । माहाव्रतिकम्^{११} उत्तरम् । महद् असीति महद्वत् । महद्वद् ध्येतद् अहः ॥ १६ ॥

तद् एतत् सकृच्छस्तायां^{१२} स्रददोहसि, यावच्छस्त्रम् उपसर्जन्यां संख्यायमानायाम् ऋते तूष्णींशंसं बृहतीसहस्रं संपद्यते । तस्य वा एतस्य

१. 'तुष्टुप' वि^१ । २. 'राथन्तरं' भा^२ । ३. 'देव्यस्य' भा^{१३/४} वि^३, वि^१ [१मो हस्तः] । ४. 'वासि' भा^{१४} वि^३, भा^{२३} [२यो हस्तः] । ५. 'गर्गले' भा^२ वि^३ । ६. 'महा' भा^{१-४} । ७-७. 'तच्छकुष्ठं' भा^४ ।

a) तु. ऋ १, ३२ । b) तु. ऋ ६, २५; कौजा २४, २; शांश्री २८, १६, ३ । c) तु. ऋ २, १२ । d) तु. ऋ २, १४ । e) तु. ऋ ३, ४३ । f) तु. ऋ ४, १६; ऐमा २, २, १; शांमा ४, १६ । g) तु. ऋ ७, २४ । h) तु. ऋ ७, २३; शांश्री १८, १६, १०; २०, ६ । i) अर्गल- + इषीका- इत्येतयोः द्वयः । उप. अर्थः ? कीलक- इति K. ।

बृहतीसहस्रस्य षट्त्रिंशद् अक्षराणां सहस्राणि भवन्ति । तावन्ति शत-
संवत्सरस्याऽहानि भवन्ति । तच् छतसंवत्सरस्याऽहान्या(नि^१, आ)प्नोति ।
अनुष्टुप्संपन्नम् उ हैके । वाग् वा एतद् अहः । वाग् अनुष्टुप् ।
वाग् ह सर्वाणि भूतानि । अथो वाग् इदं सर्वम् इति । बृहती-
संपन्नम् इति त्वेव स्थितम् । बार्हतो वा एष य एष तपति । तद्
एनं स्वेन छन्दसा समर्धयति । त्रिर् एवाऽऽह्वयते । त्रयो वा इमे
लोकाः । इमान् एव तल् लोकान् आप्नोति । एकाहिकी याज्या
प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या एव ।

अननुवषट्-कृत^२ एव प्रेङ्खं श्रथन्ति ।^a सग्रहम् एवाऽयं तं
प्राङ् उपावरोहति प्रत्यङ्^३ प्रेङ्खलकम् अपोहति । परामृशन् ग्रहं^४
जपति — यम् इमं प्रजयं प्राजैषं^५ तम् अन्वसानीति नेद् अस्मात्
‘प्रजयाद् आत्मानम्’ अपादधानीति ।

वैश्वकर्माणोऽतिग्राह्यः । प्राजापत्यं वा एतद् अहः । प्रजापतिर्
विश्वकर्मा तद् एनं स्वेन रूपेण समर्धयति । ‘तद् धैतद् अहर्’ इन्द्रो-
ऽङ्गिरसे प्रोवाचाऽङ्गिरा दीर्घतमसे । तत् उ ह दीर्घतमा दश पुरुषायुषाणि
जिजीव । तद् अप्येतद् ऋषिर् आह दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे
(ऋ १, १५८, ६) इति । तद् एतद् आयुष्कामस्य शस्त्रम् इति ह
स्माऽऽह कौषीतकिः^b । तद् य एवं विद्वान् एतद् अहः शंसति सर्वम् आयुर्
अस्मिन् लोक एति । आप्नोत्यमृतत्वम् अन्निति स्वर्गे लोके ॥ १७ ॥

तत् सवितुर्वृणीमहे (ऋ ५, ८२, १-३) इति वैश्वदेवस्य प्रतिपद् ।
वृणीमह इति महद्वती । महद्वत् — महद्वद् ध्येतद् अहः । अद्या नो देव

१-१. वि^३ प्रभृ., K. च ; नास्ति F. । २. अनु^० भा^३ ।

३. ‘त्यक् भा^२’^३ वि^३ F. । ४. गुं भा^३ । ५. ‘जैषीः भा^३,

‘जयिषम् भा^२ । ६-६. ‘जयामात्मां भा^३, ‘जायादात्मां वि^३ (१मो हस्तः) ।

७-७. तद्धैततदहं वि^३ ।

सवितः (ऋ ५, ८२, ४) इत्यनुचरः । विश्वा वामानि धीमहि (ऋ ५, ८२, ६) इति महद्वत् । महद्वद् ध्येतद् अहः । तद् देवस्य सवितुर्वार्यं महत् (ऋ ४, ५३, १) इति सावित्रं महद्वत् । महद्वद् ध्येतद् अहः । ते हि बावापृथिवी विश्वशंभुवः (ऋ १, १६०) इति^१ द्यावापृथिवीयम् उरुव्यवसा महिनी असश्चता (ऋ १, १६०, २) इति महद्वत् । महद्वद् ध्येतद् अहः । किम् उ श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन् (ऋ १, १६१) इत्यार्भवम् । न निन्दिम चमसं यो महाकुठः (ऋ १, १६१, १) इति महद्वत् । महद्वद् ध्येतद् अहः । अस्य वामस्य पलितस्य होतुः (ऋ १, १६४) इति सलिलं वैश्वदेवम्^२ । सलिलं ह्येतद् देवानाम् । ऐकाहिके निविदं दधाति । प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या एव । ऐकाहिकं वैश्वानरीयम् । प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या एव । प्रयज्यवो मरुतो भ्राजद्ऋषयः (ऋ ५, ५५) इति मारुतम् । बृहन् महान्त उर्विया वि राजथ (ऋ ५, ५५, २) इति बृहद्वत्^३ । महद्वत् — महद्वद् ध्येतद् अहः ।

बळ इत्या तद् वपुषे धायि दर्शतम् (ऋ १, १४१) इति जातवेदसीयं तस्य अस्ताव्यग्निः शिमीवद्विर् अकैः (ऋ १, १४१, १३) इत्यर्कवत्युत्तमा । तद् एतस्याऽहो रूपम् इत्याग्निमारुतसूक्तानीति । एतस्याऽहः सूक्तानि । तद्^३ अग्निष्टोमः^४ संतिष्ठते । ब्रह्म वा अग्निष्टोमः^५ । ब्रह्मैतद् अहः । ब्रह्मण्येव तद् ब्रह्म प्रतिष्ठापयन्ति । तेऽमृतत्वम् आप्नुवन्ति य एतद् अहर् उपयन्ति य एतद् अहर् उपयन्ति ॥ १८ ॥

इति शाङ्खायनारण्यके द्वितीयोऽध्यायः ॥८॥

१-१. °भुवेति वि^३ भा^{२/४} । २. वृद्धव° भा^३ । ३. अग्निः ष्टो° भा^२ ।

a) तु. ऐआ ५, ३, २ । b) महाव्रतस्य प्रकृतिरयम् । c) इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः वि^३ ; महाव्रतब्राह्मणे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः भा^२ ; इति शाङ्खायनब्राह्मणे महाव्रते द्वात्रिंशोऽध्यायः समाप्तः भा^३ ; इति कौषीतकिब्राह्मणे महाव्रतं नाम द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः भा^१ ।

अथ तृतीयोऽध्यायः

चित्रो ह वै गाङ्ग्यायनिर्^a यक्ष्यमाण आरुणिं वव्रे । स ह पुत्रं श्वेतकेतुं प्रजिघाय^b याजयेति । तं हाऽभ्यागतं पप्रच्छ — गोतमस्य^c पुत्र, अस्ति^d संवृतं लोके यस्मिन् मा धास्यसि, अन्यतमो वाऽध्वा, तस्य मा लोके धास्यसीति । स होवाच — नाऽहम् एतद् वेद हन्ताऽऽचार्यं पृच्छानीति^e । स ह पितरम् आसाद्य पप्रच्छ — इतीति माऽप्राचीत् कथं प्रतिब्रवाणीति । स होवाच — अहम् अप्येतन् न वेद । सदस्येव वयं स्वाध्यायम् अधीत्य हरामहे यन् नः परे ददति^f । एह्युभौ गमिष्याव इति । स हि समित्पाणिश्च चित्रं गाङ्ग्यायनिं प्रतिचक्रम उपायानीति । तं होवाच — ब्रह्मार्होऽसि^g गोतम^h यो न मानम्ⁱ उपागाः । एहि व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति ॥ १ ॥^o

स होवाच ये वै के चाऽस्माल् लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसम् एव ते सर्वे गच्छन्ति । तेषां प्राणैः पूर्वपक्षं आप्यायते^j । तान् अपरपक्षेण प्रजनयति । एतद् वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यच्च चन्द्रमाः । तं यः प्रत्याह तम् अतिसृजते । अथ यो न प्रत्याह तम् इह वृष्टिर् भूत्वा वर्षति । स इह कीटो वा पतङ्गो वा मत्स्यो वा शकुनिर् वा सिंहो वा वराहो वा परश्वा^d वा शार्दूलो वा पुरुषो वाऽन्यो वा तेषु तेषु स्थानेषु

१. °गाय° भा^x [२यो हस्तः], भा^x । २-२. °त्रोस्ति भा^{१४५} वि^३ ; °त्रोत्रासि भा^२ । ३. °मीति वि^३ भा^३ । ४. दददिति भा^{१४५} । ५-५. ब्रह्माघो° भा^x शं.; ब्रह्मग्राह्यसि कौड. । ६. गौ° भा^३ कौड. । ७-७. माम् [सूको. केचन] । ८. °प्याययते भा^१ । ९. °श्वान् भा^{२४५} वि^१; °स्वा भा^१ [प्रान्तपाठः] ।

a) गार्ग्यायणिः शं. वैसं. K. । b) प्र ✓हि + लिटि प्रपुण [पा ७, ३, ५६] । c) तु. कौड १, १ । d) °स्वा (प्र१ < °स्वन्- [तु. ऋ १०, ८६, १८; अ६, ७२, २ प्रभू.] इति पाभे. । °स्वा इति वावि. द्र. । अर्थः? वन्य-गर्दभ- इति BW., दंशकविशेष- वा वृश्चिकादि वेति शं., सर्प- इति ? K. ।

प्रत्याजायते यथाकर्म यथाविद्यम् । तम् आगतं पृच्छति, कोऽसीति ।
तं प्रतिब्रूयात् —

विचक्षणाद् ऋतवो रेत आभृतं
पञ्चदशात् प्रसूतात्^१ पित्र्यावतः ।
तन् मा पुंसि कर्तयेर्यध्वं पुंसा कर्त्रा
मातरि^२ माऽऽसिषिञ्च^३ ॥

स जायमान उपजायमानो^४ द्वादश-
त्रयोदशोपमासः^५ ।

द्वादशत्रयोदशेन पित्रा सं तद् विदेऽहं^६ प्रति तद् विदेऽहं^७
तन् म ऋतवोऽमृत्यव आरभध्वम्^८ ॥

तेन सत्येन तेन^९ तपसा ऋतुर् अस्मि, आर्तवोऽस्मि ।
कोऽसि त्वम् अस्मीति^{१०} तम् अतिसृजते ॥ २ ॥

स एतं देवयानं पन्थानम् आपद्याऽग्निलोकम् आगच्छति । स
वायुलोकम् ।^{११} स वरुणलोकम् । स इन्द्रलोकम् । स प्रजापतिलोकम् । स
ब्रह्मलोकम् । तस्य वा एतस्य ब्रह्मलोकस्याऽऽरो^{१२} हृदः, मुहूर्ता यष्टिहाः^{१३},
विजरा^{१४} नदी, इल्यो वृक्षः, सालज्यं^{१५} संस्थानम्, अपराजितम्

१. °सुतात् भा^{१/२/५} । २-२. मा निषिञ्च वि^३ भा^{१/२/४/५} कौड.;
मा निषिञ्चत BC., मा निषिषिक्त निसा. । ३. नास्ति वि^३ भा^{४/५} ।
४-४. °दशो मासः वि^३ भा^{४/५} । ५. विदे भा^{४/५} वि^३ कौड. । ६. °देयं भा^४ ।
७. नास्ति भा^४ । ८. त्वमसीति वि^३ भा^{१/२/५} । ९. स आदित्यलोकम् ।
भा^४ [अधिकः पाठः] । १०. विरजा भा^४ । ११. सालज्यं वि^३, साललजं भा^४ ।

a) “विचक्षणाद्...भूतम् अर्धमास्यं प्रसूतात् पित्र्यावतः ।

तन्मा ... °ध्वं पुंसः कर्तुर्मतिर्यासिषिक्त ॥

स उपजायोपजायमानो द्वादशेन त्रयोदशोपमासः ।

समु तद्विदे प्रतितद्विदेऽहं तं मा ऋतवोऽमृत आवयध्वम्” ॥ जैब्रा १, १८; ५० ।

“...मा निषिञ्च । स जाय उपजायमानो” ॥ कौड १, २ ।

b) अरि- + तस्येदमीयः प्र. । c) यष्टि- (✓यज् + क्तिन्नन्ते संप्रसारणा-
भावे) + ह- (<✓हन्), उस. (तु. Web. K.) । यत्तु कौड १, ४ प्रभू. येष्टि° इति
पेठुः तच्च वावि. द्र. (वैतु. शं. या [<यद्-] + इष्टि-ह° इत्याह तद्विमृश्यम्) ।

आयतनम्, इन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ, 'विभु^a प्रमितम्, विचक्षणाऽऽसन्दी, अमितौजाः पर्यङ्कः, प्रिया च मानसी, प्रतिरूपा च चानुषी पुष्पाण्यादायाऽऽवयतो 'वै च जगानि^b, अम्बाश् चाऽम्बायवीश् चाऽप्सरसः, अम्बया नद्यः। तम् इत्थंविद् आगच्छति। तं ब्रह्माऽऽह — अभिधाव त मम यशसा। विजरां³ वा अयं नदीं प्रापत्। न वा अयं जरयिष्यतीति ॥ ३ ॥^c

तं पञ्च शतान्यप्सरसां प्रतियन्ति — शतं फलहस्ताः, शतम् आञ्जनहस्ताः, शतं मान्यहस्ताः, शतं वासोहस्ताः, शतं चूर्णहस्ताः। तं ब्रह्माऽलङ्कारेणाऽलङ्कुर्वन्ति। स ब्रह्माऽलङ्कारेणाऽलङ्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्माऽभिप्रैति। स आगच्छत्यारं^d हृदम्। तं मनसाऽत्येति। तम् इत्वा संप्रतिविदो^e मज्जन्ति। स आगच्छति मुहूर्तान् यष्टिहान्^d। तेऽस्माद् अपद्रवन्ति। स आगच्छति विजरां³ नदीम्। तां मनसैवाऽत्येति। तत् सुकृतदुष्कृते धनुवाते^f। तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतम् उपयन्ति, अप्रिया दुष्कृतम्। तद् यथा रथेन धावयन् रथचक्रे पर्यवेक्षेत। एवम् अहोरात्रे पर्यवेक्षेत। एवं सुकृतदुष्कृते सर्वाणि च द्वन्द्वानि। स एष विसुकृतो दुष्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवाऽभिप्रैति^g ॥ ४ ॥^g

स आगच्छतीत्यं वृक्षम्। तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति। स आगच्छति सालज्जं^h संस्थानम्। तं ब्रह्मरसः प्रविशति। स आगच्छत्यपराजितम् आयतनम्। तं ब्रह्मयशः प्रविशति। स आगच्छतीन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ। ताव् अस्माद् अपद्रवतः। स आगच्छति 'विभु^a प्रमितम्। तं ब्रह्मतेजः प्रविशति। स आगच्छति विचक्षणां आसन्दीम्। बृहद्-

१. विभुः भा^{१/५} वि^१। २. वि^३ भा^१। वैरजं^० वि^१; वैजं^० भा^५। ३. विजरां भा^५। ४. 'होवा' भा^५। ५. भा^५। सालज्जं भा^{१/२/५} वि^३, सालज्जं भा^२, सालज्जं कौड. K.।

a) कौड. वैसं. प्रभु. उत्तरेण समस्तमित्याहुस्तच्चिन्त्यम्। b) [जगत् > जगन्ति >] जगानि इति वावि. द्र. (तु. कौड. शं. K. च)। c) तु. कौड १, ३; वैसं.। d) तापू. पृष्ठे यक्र. b, c टि. द्र.। e) तु. ऐआ २, ३, ४; ६। f) यनि. [तु. मूको.] धनुवाते [तु. K.] इत्यस्य वावि. इति मतं भवति (वैतु. कौड. शं. धनुते वा इति?)। g) तु. कौड १, ४।

रथन्तरे सामनी पूर्वौ पादौ । श्यैतनौधसे^१ चाऽपरौ । वैरूपवैराजे अनूच्ये ।
शाक्वररैवते तिरश्ची^२ । सा प्रज्ञा प्रज्ञया हि विपश्यति । स आगच्छत्यमि-
तौजसं पर्यङ्कम् । स प्राणः । तस्य भूतं च भविष्यच्च च पूर्वौ पादौ ।
श्रीश् चेरा चाऽपरौ । भद्रयज्ञायज्ञीये^३ शीर्षण्ये^४ । बृहद्दरथन्तरे अनूच्ये ।
ऋचश् च सामानि च प्राचीनाऽऽतानानि । यजुषि तिरश्चीनानि ।
सोमाऽश्व उपस्तरणम् ।^५ उद्गीथोऽपश्रयः^६ । श्रीर् उपवर्हणम् । तस्मिन्
ब्रह्माऽऽस्ते । तम् इत्थं वित् पादेनैवाऽग्र आरोहति । तं ब्रह्मा पृच्छति —
कोऽसीति । तं प्रतिब्रूयात् ॥ ५ ॥^d

ऋतुर् अस्मि । आर्तवोऽस्मि । आकाशाद् योनेः संभूतो भार्यायै रेतः,
संवत्सरस्य तेजोभूतस्य भूतस्याऽऽत्मा । भूतस्य भूतस्य त्वम् आत्माऽसि ।
यस् त्वम् असि सोऽहम् अस्मि । तम् आह — कोऽहम् अस्मीति ।
सत्यम् इति ब्रूयात् । किं तद् यत् सत्यम् इति । यद् अन्यद् देवेभ्यश्च
प्राणेभ्यश् च तत् सत् । अथ यद् देवाश् च प्राणाश् च तत् सत्यम् ।
तद् एकया वाचाऽभिव्याहियते सत्यम्^७ इति । एतावद् इदं सर्वम् । इदं
सर्वम् अस्मीत्येवैनं तद् आह । तद् एतच्च लोकेनाऽभ्युक्तम्^८ ॥ ६ ॥^f

यजूदरः^९ सामशिरा असाव् ऋह्मूर्तिर् अव्ययः ।

स ब्रह्मेति विज्ञेय ऋषिर् ब्रह्ममयो महान् ॥ इति ।

१. शैत° वि^३ भा^२ । २. °सिये वि^३ भा^५ । ३. °थोऽपरश्च यः
वि^{१/३} भा^{१/४/५} कौड.; °थोपरश्रयः भा^२ [२यो हस्तः] । ४-४. एतल्लो° वि^३;
°तदृक्छलो° भा^२ ।

a) तिरश्च्ये इति K. प्रस्तावः (तु. Wh. अ १५, ३, ५ [तु. ऐत्रा ८, १२ जैत्रा २,
२४]; वैतु. अनूची...तिरश्ची लाश्री ३, १२, २) । b) =शिरः (पादौ) इति (तु. K. प्रभृ.) ।
c) <°थः अपश्रयः (तु. सपा. अ १५, ३, ८ च पपा. च ; वैतु. वंसं. [आन. शं.]
°थ उपश्रीः इति, Wh.K. च <°थः उपश्रयः इति छान्दसं रूपं कृत्वा यनि. इतीव) । अप°
(=अवष्टम्भः [ढासना इति भाषायाम्]) । d) तु. कौड १, ५ । e) तु. वृड
२, ३, १ प्रभृ. कौड. च । f) तु. कौड १, ६ । g) <यजुः + उदर- इति ।
संधिरार्षः ।

तम् आह — केन मे पौंसनानि नामान्याप्नोषीति । प्राणेनेति
 ब्रूयात् । केन नष्टुंसकानीति । मनसेति । केन स्त्रीनामानीति । वाचेति ।
 केन एन्धान् इति । घ्राणेनेति । केन रूपाणीति । चक्षुषेति । केन
 शब्दान् इति । श्रोत्रेणेति । केनाऽन्नरसान् इति । जिह्वेति । केन
 कर्माणीति । हस्ताभ्याम् इति । केन सुखदुःखे इति । शरीरेणेति ।
 केनाऽऽनन्दं रतिं प्रजातिम्^१ इति । उपस्थेनेति । केनेत्या इति ।
 पादाभ्याम् इति । केन त्रियो विज्ञातव्यं कामान् इति । प्रज्ञयैवेति
 ब्रूयात् । तम् आह — आपो^२ वै खलु मे लोकोऽयं तेऽसाविति ।
 सा या ब्रह्मणो जितिर् या व्यष्टिः, तां जितिं जयति, तां व्यष्टिं
 व्यश्नुते य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥^a

इति शाङ्खायनारण्यके तृतीयोऽध्यायः^३ ॥

१. प्रजाम् भा^४ ।

२. °यो वि^१ भा^{४/५} [२यो हस्तः] ।

३. प्रथमोऽध्या^० भा^{१/५} ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माऽऽह कौषीतकिः । तस्य वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दूतम्, चक्षुर् गोप्तु, श्रोत्रं संश्रावयितु, वाक् परिवेष्टी । स यो ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दूतं वेद दूतवान् भवति । यश्चक्षुर् गोप्तु गोप्तुमान् भवति । यः श्रोत्रं संश्रावयितु संश्रावयितुमान् भवति । यो वाचं परिवेष्टीं परिवेष्टीमान् भवति । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एता देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति । एवं हैवाऽस्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति य एवं वेद । तस्योपनिषन् न याचेद् इति । तद् यथा ग्रामं^१ भिक्षित्वाऽलब्धोपविशेन्^२ नाऽहम् अतो दत्तम् अशनीयाम् इति । त एवैनम् उपमन्त्रयन्ते ये पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरन् । एष धर्मोऽयाचतो^३ भवति । अन्नदास् त्वेवैनम् उपमन्त्रयन्ते — ददाम त इति ॥ १ ॥^a

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माऽऽह पैङ्गवः । तस्य वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो वाक् परस्ताच् चक्षुर् आरुन्धते^b । चक्षुः परस्ताच् श्रोत्रम् आरुन्धते^b । श्रोत्रं परस्तान् मन आरुन्धते^b । मनः परस्तात् प्राण आरुन्धते^b । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एता देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति । एवं हैवाऽस्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति । य एवं वेद तस्योपनिषन् न याचेद् इति । तद् यथा ग्रामं^१ भिक्षित्वाऽलब्धोपविशेन्^२ नाऽहम् अतो दत्तम् अशनीयाम् इति । त एवैनम्

१. °वेष्टृमा° भा^{१/२} वि^१ ।

२-२. °लब्धोप° भा^{१/२} वि^{१/३} ।

३. °याचि° वि^१ भा^{१/२}, भा^१ ।

a) तु. कौउ २, १ । b) शनम्-श-विकरणयोः लटि प्रपुण् ड्र. (वैतु. शं. आरुन्धे [= यनि.] इति) ।

[उपमन्त्रयन्ते ये पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरन् । एष धर्मोऽयाचतो^१ भवति ।
अन्नदास् त्वेवैनम् उपमन्त्रयन्ते — ददाम त इति ॥ २ ॥^a

अथात एकधनावरोधनम् । य एकधनम् अभिध्यायात् पौर्णमास्यां वाऽमावास्यायां वा शुद्धपक्षे वा पुण्ये नक्षत्र एतेषाम् एकस्मिन् पर्वण्यग्निम् उपसमाधाय परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्य स्तुवेणाऽऽज्याहुतीर् जुहोति । वाङ् नाम देवताऽवरोधिनी^२ सा मेऽमुष्माद् इदम् अवरुन्ध्यात् तस्यै स्वाहा । प्राणो नाम देवताऽवरोधिनी^२ सा मेऽमुष्माद् इदम् अवरुन्ध्यात् तस्यै स्वाहा । चक्षुर् नाम देवताऽवरोधिनी^३ सा मेऽमुष्माद् इदम् अवरुन्ध्यात् तस्यै स्वाहा । श्रोत्रं नाम देवताऽवरोधिनी^३ सा मेऽमुष्माद् इदम् अवरुन्ध्यात् तस्यै स्वाहा । ^३मनो नाम देवताऽवरोधिनी^३ सा मेऽमुष्माद् इदम् अवरुन्ध्यात् तस्यै स्वाहा^३ । प्रज्ञा नाम देवताऽवरोधिनी^३ सा मेऽमुष्माद् इदम् अवरुन्ध्यात् तस्यै स्वाहेति । अथ धूमगन्धं^४ प्रजिघ्राया^b-ऽऽज्यलेपनेनाऽङ्गान्यनुविमृज्य^५ वाचंयमोऽभिप्रव्रज्याऽर्थं ब्रूयात् दूतं वा प्रहिणुयात् । लभते हव ॥ ३ ॥^c

अथातो दैवः स्मरः । यस्य प्रियो बुभूषेद् यस्यै वा येषां वा यासां वैतेषाम् एवैकस्मिन् पर्वण्येतयैवाऽऽवृत्तैता आज्याहुतीर् जुहोति । वाचं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा । प्राणं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा । मयि चक्षुस्ते जुहोम्यसौ स्वाहा । श्रोत्रं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा । मनस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा । प्रज्ञां ते मयि जुहोम्यसौ

१. °वि° भा^{१,४१५} । २. °रोधनी वि^३ भा^{१,२,४१५} कौउ. । ३-३. नास्ति भा^{४,१५} । ४. सर्वे मूको. कौउ. च यनि. एव (वैतु. वैसं. प्रतिघ्राय) । ५. °लेपेना° वि^३ [२यो हस्तः] ।

a) तु. कौउ २, २ । b) प्र✓घ्रा>यङ्लुकि जिघ्रा+त्यपि अभ्यासस्य इत्वं परत्र च ईत्वाभावः उतं. (पा ७, ४, ३१) इति (तु. वैप२) । c) तु. कौउ २, ३ ।

स्वाहेति । अथ धूमगन्धं ^aप्रजिघ्रायाऽऽज्यलेपेनाऽङ्गान्यनुविमृज्य वाचं-
यमोऽभिप्रव्रज्य संस्पर्शं जिगमिषेत् । अभिवाताद् ^१ वा तिष्ठेत्
संभाषमाणः । प्रियो हैव भवति । स्मरन्ते हैवाऽस्य ॥ ४ ॥ ^b

अथातः सांयमनं प्रातर्दनम् । आन्तरम् अग्निहोत्रम् इत्याचक्षते ।
यावद् वै पुरुषो भाषते न तावत् प्राणितुं शक्नोति । प्राणं तदा वाचि
जुहोति । यावद् वै पुरुषः प्राणिति न तावद् भाषितुं शक्नोति । वाचं
तदा प्राणे जुहोति । एते अनन्ते अमृते आहुती जाग्रच्च स्वपंश्च संततं
जुहोति । अथ या अन्या आहुतयोऽन्तवत्यस् ताः कर्ममयो हि भवन्ति ।
^२तद् ध स्मैतत् पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥ ^c

उक्तं ब्रह्मेति ह स्माऽऽह शुष्कभृङ्गारः । तद् ऋग् इत्युपासीत ।
सर्वाणि हाऽस्मै भूतानि श्रैष्ठ्यायाऽभ्यर्च्यन्ते । तद् यजुर् इत्युपासीत ।
सर्वाणि हाऽस्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय युज्यन्ते । तत् साम इत्युपासीत ।
सर्वाणि हाऽस्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय संनमन्ते । तच्छ्रीर् इत्युपासीत । ^३तद्
यश इत्युपासीत । तत् तेज इत्युपासीत । तद् यथैतच्छ्रीमत्तमं यशस्वितमं
तेजस्वितमम् इति शस्त्रेषु भवति । एवं हैव स सर्वेषु भूतेषु श्रीमत्तमो
यशस्वितमस् तेजस्वितमो भवति य एवं वेद । तद् एतद् ऐष्टिकं कर्म
यम् आत्मानम् अध्वर्युः संस्करोति । तस्मिन् यजुर्मयं प्रवयति ^४ । यजुर्मयं
ऋङ्मयं होता । ऋङ्मये साममयम् उद्गाता । स एष त्रयै ^५ विद्याया
आत्मा । एष उ एवैतद् इन्द्रस्याऽऽत्मा भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥ ^d

अथातः सर्वजितः कौषीतकेय् त्रीण्युपासनानि भवन्ति ।
सर्वजिद् ध स्म कौषीतकिर् उद्यन्तम् आदित्यम् उपतिष्ठते यज्ञोपवीतं

१. अपि° कौउ. । २-२. तद्ध° वि° । ३-३. नास्ति भा° ।

४. प्रवदति वि° भा° [१मो हस्तः] । ५. त्रयैव वि° ।

a) तु. पृ. २४ b । b) तु. कौउ २, ४ । c) तु. कौउ २, ५ ।

d) तु. कौउ २, ६ ।

कृत्वोदकम् आनीय त्रिः प्रसिच्योदकपात्रम् । 'वर्गोऽसि पाप्मानं मे वृद्धि' इति । एतयैवाऽऽवृता मध्ये सन्तम् । 'उद्वर्गोऽसि पाप्मानं मे उद्वृद्धि' इति । एतयैवाऽऽवृताऽस्तं यन्तम् । 'संवर्गोऽसि पाप्मानं मे संवृद्धि' इति । तद् यद् अहोरात्राभ्यां पापं करोति^१ सं तद् वृङ्क्ते । तथो एवैवं विद्वान् एतयैवाऽवृताऽऽदित्यम् उपतिष्ठते । यद् अहोरात्राभ्यां पापं करोति सं तद् वृङ्क्ते ॥ ७ ॥^a

अथ मासिमास्यमावास्यायां वृत्तायां पश्चाच्च चन्द्रमसं दृश्यमानम् उपतिष्ठेतैतयैवाऽऽवृता । हरिततृणे वा प्रत्यस्य —

यन् मे सुसीमं^b हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।

मन्येऽहं मां तद् विद्वांसं माऽहं पुत्र्यम् अथं रुदम् ॥ इति ।

न ह्यस्मात् पूर्वा^२ प्रजा^३ प्रैतीति नु जातपुत्रस्य । अथाऽजात-पुत्रस्य—

आप्यायस्व सन्तु त (ऋ १, ६१, १६), सं ते पयांसि सम् उ यन्तु बाजाः (ऋ १, ६१, १८), यम् आदित्या अंशुम् आप्याययन्ति (तैसं २, ३, ५, ३) इत्येतास् तिस्र ऋचो जपित्वा — 'माऽस्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिर् आप्याययिष्ठाः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस् तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिर् आप्याययस्वेत्यैन्द्रीम् आवृतम् आवर्त आदित्यस्याऽऽवृतम् अन्वावर्ते' इति दक्षिणं बाहुम् अन्वावर्तते ॥ ८ ॥^d

अथ पौर्णमास्यां पुरस्ताच्च चन्द्रमसं दृश्यमानम् उपतिष्ठेतै-तयैवाऽऽवृता । सोमो राजाऽसि विचक्ष्णः पञ्चमुखोऽसि प्रजापतिः ।

१. अकरोत् इति सूको. पाठस्य दुष्कहस्य सतः यनि. शोधः (तु. K. [भू XIV], वैसं.) । २. पूर्वाः वि^१ भा^{१२/४/५} । ३. प्रजाः वि^१ भा^{१२/४/५} ।

a) तु. कौउ २, ७ । b) तु. कौउ शं. K. प्रभू. (वैतु. वैसं. 'सुसीम हृदयमधि चन्द्रमसि श्रितम् । तेनामृतत्वस्येशाने.....पौत्रम्.....' आन. सुसमित् इति ?) । c) प्रजा- [विडन्तं प्राति.] > -जाः [प्र१] इत्यवितथमिति वैसं. संकेतयेत् । d) तु. कौउ २, ८ ।

ब्राह्मणस् त एकं मुखं तेन मुखेन राज्ञोऽस्ति । तेन मुखेन माम्
अन्नादं कुरु । राजा त एकं मुखं तेन मुखेन विशोऽस्ति । तेन मुखेन
माम् अन्नादं कुरु । श्येनस् त एकं मुखं तेन मुखेन पक्षिणोऽस्ति ।
तेन मुखेन माम् अन्नादं कुरु । अग्निष् ट एकं मुखं तेन मुखेनेमं
लोकम् अस्ति । तेन मुखेन माम् अन्नादं कुरु । त्वयि पञ्चमं मुखं तेन
मुखेन सर्वाणि भूतान्यस्ति । तेन मुखेन माम् अन्नादं कुरु ।
'माऽस्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिर् अपक्षेष्ठाः । योऽस्मान् द्द्रेष्टि यं च वयं
द्विष्मस् तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिर् अपक्षीयस्वेति । दैवीम् आवृतम्
आवर्त आदित्यस्याऽऽवृतम् अन्वावर्ते' इति दक्षिणं बाहुम् अन्वावर्तते ॥६॥^a

अथ ^bसंवेद्यन्^१ जायायै हृदयम् अभिमृशेत् —

यत् ते सुमीमे^२ हृदयं श्रितम् अन्तः प्रजापतौ ।

तेनाऽमृतत्वस्येशाने मा त्वं पुत्र्यम् अघं नि गा इति ॥
न ह्यस्याः^३ पूर्वा^४ प्रजा^c प्रैतीति ॥ १० ॥

अथ प्रोष्याऽऽयन् पुत्रस्य मूर्धानम् अभिजिघ्रेत् —

अङ्गाद् अङ्गात् संभवसि हृदयाद् अधि जायसे । आत्मा वै पुत्र-
नामाऽसि स जीव शरदः शतम् इति नामाऽस्य दधाति । अश्मा भव परशुर्
भव, हिरण्यम् अस्तुतं भव । तेजो वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतम् इति
नामाऽस्य गृह्णाति । अथैनं परिगृह्णाति । येन प्रजापतिः प्रजाः पर्यगृह्णात् तद्
अरिष्ट्यैतेन त्वा परिगृह्णामि, असौ इति । अथाऽस्य दक्षिणे कर्णे जपति—
अस्मे प्रयन्धि मधवन्न् ऋजीषिन् (ऋ ३, ३६, १०) इति । इन्द्रं श्रेष्ठानि द्रविणानि

१. संवेद्यन् भा^{१२४१५} वि^{१३} ।

२. 'षी° वि^१; 'शी° भा^{१४१५} ।

३. °स्मात् भा^२ (२यो हस्तः) ।

४. पूर्वाः भा^{१२४१५} वि^१ [२यो हस्तः] ।

५. प्रजाः वि^१ भा^{१२४१५} ।

a) तु. कौउ २, ६ । b) तु. कौउ [शोधितः], वैप. वैसं. K. च । पक्षान्तरे
'संवेद्यन्' इति, यद्वा 'संवेद्यन्' इति च K. । c) तु. नापू. दमे खण्डे C टि. ।

धेहि (ऋ २, २१, ६) इति सव्ये । 'मा भेतथा मा व्यथिष्ठाः शतं शरद् आयुषः । जीवस्व पुत्र ते नाम्ना मूर्धानम् अभिजिघ्रामि' इति त्रिर् अस्य मूर्धानम् अभिजिघ्रेत् । 'गवां त्वां हिंकारेणाऽभिहिंकरोमि' इति त्रिर् अस्य मूर्धानम् अभिहिंकुर्यात् ॥ ११ ॥^a

अथातो दैवः परिमरः । एतद् वै ब्रह्म दीप्यते यद् अग्निर् ज्वलति । अथैतन् प्रियते यन् न ज्वलति । तस्याऽऽदित्यम् एव तेजो गच्छति वायुं प्राणः । एतद् वै ब्रह्म दीप्यते यद् आदित्यो दृश्यते । अथैतन् प्रियते यन् न दृश्यते । तस्य चन्द्रमसम् एव तेजो गच्छति वायुं प्राणः । एतद् वै ब्रह्म दीप्यते यच् चन्द्रमा दृश्यते । अथैतन् प्रियते यन् न दृश्यते । तस्य विद्युतम् एव तेजो गच्छति वायुं प्राणः । एतद् वै ब्रह्म दीप्यते यद् विद्युद् विद्योतते । अथैतन् प्रियते यन् न विद्योतते । तस्या दिश एव तेजो गच्छति वायुं प्राणः । ता वा एताः सर्वा देवता वायुम् एव प्रविश्य वायौ^१ मृत्वा न^२ मृच्छन्ते । तस्माद् एव पुनरुदीरते । इत्यधिदैवम् । अथाऽध्यात्मम् ॥ १२ ॥

एतद् वै ब्रह्म दीप्यते यद् वाचा वदति । अथैतन् प्रियते यन् न वदति । तस्य चक्षुर् एव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । एतद् वै ब्रह्म दीप्यते यच् चक्षुषा पश्यति । अथैतन् प्रियते यन् न पश्यति । तस्य श्रोत्रम् एव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । एतद् वै ब्रह्म दीप्यते यच् श्रोत्रेण शृणोति । अथैतन् प्रियते यन् न शृणोति । तस्य मन एव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । एतद् वै ब्रह्म दीप्यते यन् मनसा ध्यायति । अथैतन् प्रियते यन् न ध्यायति । तस्य प्राणम् एव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणम् एव प्रविश्य प्राणे^३ मृत्वा न^२ मृच्छन्ते । तस्माद् एव पुनर् उदीरते । तद् यद् इह वा एवं विद्वांसम् उभौ पर्वताव् अभिप्रवर्तेयातां

१. वायु वि^३ । २-२. मृत्वान्न वि^३ [१२ अध्याये], भा^३ । वैसं. मृप्ता न इति ?

दक्षिणश्चोत्तरश् च तुस्तूर्णमाणौ न हैनं स्तृण्वीयाताम् । अथ य एनं
द्विषन्ति यांश् च स्वयं द्वेष्टि त एवैनं परिभ्रियन्ते ॥ १३ ॥^a

अथातो निःश्रेयसादानम् । एता ह वै देवता अहंश्रेयसे^b
विवदमाना अस्माच् छरीराद् उच्चक्रमुः । 'तद् ध पपात, शुष्कं' दारुभूतं
शिरये । अथैनद् वाक् प्रविवेश । तद् वाचा वदच् छिश्रय एव । अथैनच्
चक्षुः प्रविवेश । तद् वाचा वदच् चक्षुषा पश्यच् छिश्रय एव । अथैनच्
छोत्रं प्रविवेश । तद् वाचा वदच् चक्षुषा पश्यच् छोत्रेण शृण्वच् छिश्रय
एव । अथैतन् मनः प्रविवेश । तद् वाचा वदच् चक्षुषा पश्यच् छोत्रेण
शृण्वन् मनसा ध्यायच् छिश्रय एव । अथैनत् प्राणः प्रविवेश ।^c तत् तत
एव समुत्तस्थौ । ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा प्राणम्
एव प्रज्ञात्मानम् अभिसंभूय सहैवैतेः सर्वैर् अस्माच् छरीराद् उच्चक्रमुः ।
ते वायु प्रतिष्ठा आकाशात्मानः स्वर ईयुः । तथो एवैवं विद्वान् प्राणे
निःश्रेयसं विदित्वा प्राणम् एव प्रज्ञात्मानम् अभिसंभूय सहैवैतेः सर्वैर्
अस्माच् छरीराद् उत्क्रामति । स वायुप्रतिष्ठ आकाशात्मा स्वर एति ।
स तद् गच्छति यत्रैते देवाः । तत् प्राप्य यद् अमृता देवाः । तद्
अमृतो भवति य एवं वेद ॥ १४ ॥^c

अथातः पितापुत्रीयं संप्रदानम्^d इति चाऽऽचक्षते^e । पिता पुत्रं
प्रेष्यन् आह्वयति । नवैस् तृणैर् अगारं संस्तीर्याग्निम् उपसमाधायो-
दकुम्भं सपात्रम् उपनिधायाहतेन वाससा संप्रच्छन्नः पिता शेते ।

१-१. तद्वाक् वि^{१३} भा^४ ; तद्वाक्यैद्वा भा^५ ; तद्वा भा^१ । तद्वाऽप्राणत्
शुष्कं कौड. K. । २. नास्ति वि^३ । ३. वायुः प्र° वि^१, वि^३ [प्रथमो हस्तः],
भा^{१२} । ४-४. इत्याच° भा^५, वि^३ [प्रथमो हस्तः] । ५. °पस्माधा° भा^४ ।

a) तु. सपा. कौड. २,१३; शांभा ५,३; ६,२-७ । b) सपा. शब्रा १४,६,
२,७ °श्रेयस्->यनि. इति कौड. शं. प्रभृ. (तु. बृ ६,१,७ यनि. इति, छां ५,१,६ तु. °यसि
इति पाभे.; वंतु. वंसं. Pw. प्रभृ. -यस->-से [सप्त१ इति] ? c) तु. कौड २,१४ ।
d) =संप्रतिः (तु. बृ १,५,१०-२०) ।

एतय पुत्र उपरिष्ठाद् अभिनिपद्यत^१ इन्द्रियैर् इन्द्रियाणि संस्पृश्य । ^२अपि वाऽस्मा^३ आसीनायाऽभिमुखायैव संप्रदद्यात् । अथाऽस्मै संप्रयच्छति । वाचं मे त्वयि दधानीति पिता । वाचं ते मयि दध इति पुत्रः । प्राणं मे त्वयि दधानीति पिता । प्राणां ते मयि दध इति पुत्रः । चक्षुर्मे त्वयि दधानीति पिता । चक्षुस्ते मयि दध इति पुत्रः । श्रोत्रं मे त्वयि दधानीति पिता । श्रोत्रं ते मयि दध इति पुत्रः । अन्नरसान् मे त्वयि दधानीति पिता । अन्नरसांस् ते मयि दध इति पुत्रः । कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता । कर्माणि ते मयि दध इति पुत्रः । सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता । सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्रः । आनन्दं रतिं प्रजातिं मे त्वयि दधानीति पिता । आनन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति पुत्रः । इत्यां मे त्वयि दधानीति पिता । इत्यां ते मयि दध इति पुत्रः । धियो विज्ञातव्यं कामान् मे त्वयि दधानीति पिता । धियो विज्ञातव्यं कामांस् ते मयि दध इति । मनो मे त्वयि दधानीति पिता । मनस् ते मयि दध इति पुत्रः । प्रज्ञां मे त्वयि दधानीति पिता । प्रज्ञां ते मयि दध इति पुत्रः । ^४यद् उ वा^५ उपाभिगदः^६ स्यात् समासेनैव ब्रूयात् । प्राणान् मे त्वयि दधानीति पिता । प्राणांस् ते मयि दध इति पुत्रः । अथ दक्षिणावृद् उपनिष्कामति । तं पिताऽनुमन्त्रयते । यशो ब्रह्मवचसं कीर्तिस् त्वा जुषताम् इति । अथेतरः सव्यम् अन्वंसम् अभ्यवेक्षते । पाणिनाऽन्तर्धाय वसनान्तेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गाल् लोकान् कामान् आप्नुहीति । स यद्यगदः स्यात् पुत्रस्यैश्वर्ये पिता वसेत् । परि वा व्रजेत् । यद्यु वै प्रेयात् तथैवैनं समापयेयुः । यथा समापयितव्यो भवति यथा समापयितव्यो भवति ॥ १५ ॥

^७इति शाङ्खायनारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥^८

१. °निष्पद्य° भा° ।

२-२. पितापि वा° वि° ।

३-३. यद्यु वा वि° ।

४. °पाधिग° भा° वि° ।

५-५. इत्यारण्यके चतुर्थोऽध्यायः भा° ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिर् इन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च । तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दनं वरं वृणीष्वेति । स होवाच प्रतर्दनः — त्वम् एव मे वृणीष्व^१ यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यम इति । तं हेन्द्र उवाच — न वै अवरोऽवरस्मै^२ वृणीते । त्वम् एव वृणीष्वेति । अवरो वै किल^३ भवेति^३ होवाच प्रतर्दनः । अथो खल्विन्द्रः सत्याद् एव नेयाय । सत्यं हीन्द्रः । तं हेन्द्र उवाच — माम् एव विजानीहि । एतद् एवाऽहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यो मां विजानीयात् । त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रम् अहनम्^४ । अरुर्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्^५ । बह्वीः संधा अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीयान् अतृणहम्^६ अन्तरिक्षे, पौलोमान् पृथिव्यां कालखञ्जा^७ । तस्य मे तत्र न लोमचनाऽमीयत । स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते । न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया न मातृवधेन न पितृवधेन । नाऽस्य पापं चक्रुषो मुखान् नीलं^८ व्येतीति^d ॥ १ ॥^e

स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा । तं माम् आयुर् अमृतम् इत्युपास्व^f । आयुः प्राणः । प्राणो वा आयुः । यावद् ह्यस्मिन्

-
१. वरं वृ^० वि^१ । २. परोऽपरस्मै इति B. K.; परः परस्मै इति Sch. वरं परस्मै इति कौड. । ३. मूको. [तु. कौड.] । ४. अहनत् भा^१ आन. । ५. °च्छन् भा^१ वि^१ । ६. कालकांजा^० भा^२, कारखंजा^० भा^१ वि^१ । ७. वेती^० भा^{१-२}, वेत्ती^० वि^१ । ८. °पास्व वसं. वि^२ भा^१ ।
-

a) 'न वरो यस्मात् सः' इति [तु. K.] । b) छन्दस्तः <मे इति वसं. । म^० इत्येव K. पाठः । c) √तृह् + रुधा. लङि उपु१ व्र. (तु. कौड शं. K. [वैतु. वसं. प्रभृ. अतृणम् । अहम् इति ?]) । d) <वि√इ इति (तु. तैसं ३,१,१,२ कौड. [प्रान्ते शोधितः पाठश्च] । e) तु. कौड ३,१ ।

शरीरे प्राणो वसति तावद् आयुः । प्राणेन ह्येवाऽस्मिँल् लोकेऽमृतत्वम्
 आप्नोति । प्रज्ञया सत्यं संकल्पम् । स यो माम् आयुर् अमृतम् इत्युपास्ते ।
 सर्वम् आयुर् अस्मिँल् लोक एति । आप्नोत्यमृतत्वम् अक्षितिं स्वर्गे लोके ।
 तद्वैक आहुर् एकभूयं वै प्राणा गच्छन्तीति । न हि कश्चन शक्नुयात्
 सकृद् वाचा नाम प्रज्ञापयितुं चक्षुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं मनसा
 ध्यातुम् । एकभूयं वै प्राणा भूत्वैवैकैकम् एतानि सर्वाणि प्रज्ञापयन्तीति ।
 वाचं वदन्तीं सर्वे प्राणा अनुवदन्ति । चक्षुः पश्यत् सर्वे प्राणा अनु-
 पश्यन्ति । श्रोत्रं शृण्वत् सर्वे प्राणा अनुशृण्वन्ति । मनो ध्यायत् सर्वे
 प्राणा अनुध्यायन्ति । प्राणं प्राणन्तं सर्वे प्राणा अनुप्राणन्ति । एवम् उ
 हैतद् इति हेन्द्र उवाच । अस्ति त्वेव प्राणानां निःश्रेयसम्
 इति ॥ २ ॥^a

जीवति वागपेतः । मूकान् हि पश्यामः । जीवति चक्षुरपेतः ।
 अन्धान् हि पश्यामः । जीवति श्रोत्रापेतः । बधिरान् हि पश्यामः ।
 जीवति मनोऽपेतः । बालान् हि पश्यामः । जीवति बाहुच्छिन्नः ।
 जीवत्यूरुच्छिन्नः । इत्येवं हि पश्याम इति । अथ खलु प्राण एव
 प्रज्ञात्मेढं शरीरं परिगृह्योत्थापयति । तस्माद् एतद् एवोक्तम्
 उपासीतेति^b । सैषा प्राणे सर्वाप्तिः । यो वै प्राणः सा प्रज्ञा । या वा
 प्रज्ञा स प्राणः । तस्यैषैव दृष्टिः । एतद् विज्ञानम् । यत्रैतन् पुरुषः सुप्तः
 स्वप्नं न कंचन पश्यति । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तद् एनं
 वाक् सर्वैर् नामभिः सहाप्येति । चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति । श्रोत्रं
 सर्वैः शब्दैः सहाप्येति । मनः सर्वैर् ध्यानैः सहाप्येति । स यदा
 प्रतिबुध्यते । यथाऽग्नेर् ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठन्

१. सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः । सहोत्क्रामतः वंसं. [अधिकः पाठः] ।

२. तैः भा^४ वि^२ ।

a) तु. कौउ ३, २ । b) तु. ऐआ २, १, ४; बृ ५, १३, १; शत्रा १, ६, २, ८;
 १०, ६, २, १० ।

एवम् एवैतस्माद् आत्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते । प्राणेभ्यो देवाः । देवेभ्यो लोकाः । स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्यो-
त्थापयति । तस्माद् एतद् एवोक्तम् उपासीतेति^a । सैषा प्राणे सर्वाप्तिः ।
यो वै प्राणः सा प्रज्ञा । या वा प्रज्ञा स प्राणः । तस्यैषैव सिद्धिः ।
एतद् विज्ञानम् । यत्रैतत् पुरुष आर्तो मरिष्यन् आवन्यम्^b एत्य
संमोहम् एति^c । तम् आहुः — उदक्रमीच् चित्तम् । न शृणोति ।
न पश्यति । न वाचा वदति । न ध्यायति । अथास्मिन् प्राण एवैकधा
भवति । तद् एनं वाक् सर्वैर् नामभिः सहाप्येति । चक्षुः सर्वै रूपैः
सहाप्येति । श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति । मनः सर्वैर् ध्यातैः^d सहाप्येति ।
स यदाऽस्माच् छरीराद् उत्क्रामति सैहैवैतैः सर्वैर् उत्क्रामति ॥ ३ ॥^b

वाग् एवास्मिन् सर्वाणि नामान्यभिविसृज्यन्ते । वाचा
सर्वाणि नामान्याप्नोति । प्राण एवास्मिन् सर्वे गन्धा अभिविसृज्यन्ते ।
प्राणेन सर्वान् गन्धान् आप्नोति । चक्षुर् एवास्मिन् सर्वाणि
रूपाण्यभिविसृज्यन्ते । चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति । श्रोत्रम् एवास्मिन्
सर्वे शब्दा अभिविसृज्यन्ते । श्रोत्रेण सर्वाञ्छब्दान् आप्नोति । मन
एवास्मिन् सर्वाणि ध्यातान्यभिविसृज्यन्ते^e । मनसा सर्वाणि
ध्यातान्याप्नोति^f । सह ह्येतावस्मिञ् छरीरे वसतः सहोत्क्रामतः । अथ
यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति^g । तद् व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥^c

वाग् एवास्या एकम् अङ्गम् उदूळहम् । तस्यै नाम परस्तात्
प्रतिविहिता भूतमात्रा । प्राण एवास्या एकम् अङ्गम् उदूळहम् । तस्य
गन्धः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । चक्षुर् एवास्या एकम् अङ्गम्
उदूळहम् । तस्य रूपं परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । श्रोत्रम् एवास्या

१. न्येत्य...न्येति इति वैसं. ।

२. सर्वे मूको. । °नैः कौउ. ।

३. ध्याना° कौउ. ।

४. °वन्तीति भा^{१५} ।

a) तु. ऐआ २, १, ४ वृ ५, १३, १ शत्रा १, ६, २, ८ ; १०, ६, २, १० ।

b, c) यक्. तु. कौउ ३, ३; ४ ।

एकम् अङ्गम् उदूळहम् । तस्य शब्दः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । जिह्वास्या एकम् अङ्गम् उदूळहम् । तस्या अन्नरसः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । हस्तावेवास्या एकम् अङ्गम् उदूळहम् । तयोः कर्म परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । शरीरमेवास्या एकम् अङ्गम् उदूळहम् । तस्य सुखदुःखे परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । उपस्थ एवास्या एकम् अङ्गम् उदूळहम् । तस्याऽऽनन्दो रतिः प्रजातिः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । पादावेवास्या एकम् अङ्गम् उदूळहम् । तयोर् इत्याः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । मन एवास्या एकम् अङ्गम् उदूळहम् । तस्य धीः कामाः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥ ५ ॥^a

प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति । प्रज्ञया प्राणं समारुह्य प्राणेन सर्वान् गन्धान् आप्नोति । प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति । प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वाञ् छन्दान् आप्नोति । प्रज्ञया जिह्वां समारुह्य जिह्वया सर्वान् रसान् आप्नोति । प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्याप्नोति । प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति । प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनाऽऽनन्दं रतिं प्रजातिम् आप्नोति । प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां सर्वा इत्या आप्नोति । प्रज्ञया मनः समारुह्य मनसा सर्वाणि 'ध्यातान्याप्नोति' ॥ ६ ॥^b

न हि प्रज्ञापेता वाङ् नाम किञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूद् इत्याह । नाहम् एतन् नाम प्राज्ञासिषम् इति । न हि प्रज्ञापेतः प्राणो गन्धं कञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूद् इत्याह । नाहम् एतं गन्धं प्राज्ञासिषम् इति । न हि प्रज्ञापेतं चक्षू रूपं किञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूद् इत्याह । नाहम् एतद् रूपं प्राज्ञासिषम् इति । न हि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं कञ्चन

१. ध्याना° कीउ. ।

a, b) तु. एक. कीउ ३, ५ ; ६ ।

प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूद् इत्याह । नाहम् एतं शब्दं प्राज्ञासिषम् इति । न हि प्रज्ञापेता जिह्वाऽन्नरसं कंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूद् इत्याह । नाहम् एतम् अन्नरसं प्राज्ञासिषम् इति । न हि प्रज्ञापेतौ हस्तौ कर्म किंचन प्रज्ञापयेताम्^१ । अन्यत्र नौ मनोऽभूद् इत्याहतुः । नाऽऽवाम् एतत् कर्म प्राज्ञासिष्वेति । न हि प्रज्ञापेतं शरीरं न सुखं न दुःखं किंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूद् इत्याह । नाहम् एतं न सुखं न दुःखं प्राज्ञासिषम् इति । न हि प्रज्ञापेत उपस्थ आनन्दं न रतिं न प्रजातिं कंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूद् इत्याह । नाहम् एतम् आनन्दं न रतिं प्रजातिं प्राज्ञासिषम् इति । न हि प्रज्ञापेतौ पादावित्यां कंचन प्रज्ञापयेताम् । अन्यत्र नौ मनोऽभूद् इत्याहतुः । नाऽऽवाम् एताम् इत्यां प्राज्ञासिष्वेति । न हि प्रज्ञापेता धीः कंचन सिध्येत् , न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत ॥ ७ ॥^a

न वाचं विजिज्ञासीत । वक्तारं विद्यात् । न गन्धं विजिज्ञासीत । घ्रातारं विद्यात् । न रूपं विजिज्ञासीत । द्रष्टारं^२ विद्यात् । न शब्दं विजिज्ञासीत । श्रोतारं विद्यात् । नान्नरसं विजिज्ञासीत । अन्नरसस्य विज्ञातारं विद्यात् । न कर्म विजिज्ञासीत । कर्तारं विद्यात् । न सुखदुःखे विजिज्ञासीत । सुखदुःखयोर् विस्तारं विद्यात् । नानन्दं न रतिं न प्रजातिं विजिज्ञासीत । आनन्दस्य रतेः प्रजातेर् विज्ञातारं विद्यात् । नेत्यां विजिज्ञासीत । एतारं विद्यात् । न मनो विजिज्ञासीत । मन्तारं विद्यात् । ता वा एता दशैव भूतमात्रा^३ अधिप्रज्ञम् । दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद् धि भूतमात्रा न स्युर् न प्रज्ञामात्राः स्युः । यद् वा प्रज्ञामात्रा न स्युर् न भूतमात्राः स्युः । न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिध्येत् । नो एतन् नाना । तद् यथा रथस्याऽरेषु नेमिर् अर्पितः^३ । नाभावरा अर्पिताः । एवम्

१. प्रज्ञापयेयाताम् भा^{१२१४१५} वि^२ कौउ. ।

२. रूपविद्यं वैसं. शं. ।

३. नास्ति भा^५ ।

एवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्त्रपिताः । प्रज्ञामात्राः प्राणोऽर्पिताः । स
 एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्तोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा
 भूयान् भवति नो एवासाधुना कनीयान् । एष ह्येव साधु कर्म
 कारयति तं यम् एभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ 'एवासाधु कर्म
 कारयति तं' यम् अधो निनीषते । एष लोकपालः । एष लोकाधिपतिः ।
 एष लोकेशः । स म आत्मेति विद्यात् स म आत्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥^a

इति शाङ्खायनारण्यके पञ्चमोऽध्यायः^२ ॥

१-१. वि^२ [२यो हस्तः] । नास्ति भा^{१२/५} । °धुस्तं वि^२ । २. °तीयोऽध्यायः
 वि^२ ।

अथ षष्ठोऽध्यायः^a

अथ ह वै गार्ग्यो बालाकिर् अनूचानः ^१संस्पष्ट^b आस । सोऽवसद्
उशीनरेषु ^२सोऽवसन् मत्स्येषु^३ कुरुपञ्चालेषु काशिविदेहेष्विति । स
हाऽजातशत्रुं काश्यम्^३ आग्रज्योवाच — ब्रह्म ते ब्रवाणीति । तं
होवाचाऽजातशत्रुः — सहस्रं ^४दक्षि तं^४ इत्येतस्यां वाचि । जनको
जनक इति वा उ जना धावन्तीति ॥ १ ॥^c

आदित्ये बृहत्, चन्द्रमस्यन्नम्, विद्युति सत्यम्, स्तनयित्नौ
शब्दः, वायाविन्द्रो वैकुण्ठः, आकाशे पूर्णम्, अग्नौ^५ विषासहिः,
अप्सु^५ तेजः । इत्यधिदैवतम्^६ । अथाध्यात्मम् — आदर्शे प्रतिरूपः,
छायायां द्वितीयः, प्रतिश्रुत्कायाम् असुरिति, शब्दे मृत्युः, स्वप्ने
यमः, शरीरे प्रजापतिः, दक्षिणेऽक्षिणि^७ वाचः, सव्येऽक्षिणि^८
सत्यस्य ॥ २ ॥

स होवाच बालाकिः — य एवैष आदित्ये पुरुषस् तम् एवाहम्
उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः ।
^९बृहन् पाण्डरवासा^९ अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धेति वा अहम्

१. संस्पष्ट भा^१ [आन. वैसं.], संस्पष्ट भा^१ । २-२. कौड. ।
सवसमं भा^२, सवसन्मं भा^{११/४१५} वि^२ । ३. काश्यम् भा^२ । ४-४. दक्षत
वि^२ भा^{२१/४}, दक्षस्त बृ. कौड. । ५. इत्यप्सु वि^२ भा^{१२१/४१५} कौड. ।
६. °दैवम् भा^१ । ७. अक्षिण भा^१ । ८. अक्षीणि भा^१ । ९-९. शं. K.
वैसं.; बृहत्पाण्डं मूको. कौड. ।

a) आनुपूर्व्येण कौड. [४,१-२०], बृ २,१,१-२० इत्यनेन प्रायः समानपाठः
(तु. छां ६,२,१ प्रभृ.) । b) प्रथितकीर्तिरिति शं. कौड. K. च । < सम् ✓स्पश्
(ज्ञाने) । c) तु. ऐब्रा ८,१४ ।

एतम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा भवति ॥ ३ ॥

स होवाच बालाकिः — य एवैष चन्द्रमसि पुरुषस् तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । अन्नस्याऽऽत्मेति वा अहम् एतम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्तेऽन्नस्याऽऽत्मा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच बालाकिः—य एवैष विद्युति पुरुषस् तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । सत्यास्याऽऽत्मेति वा अहम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्ते सत्यास्याऽऽत्मा भवति ॥ ५ ॥

स होवाच बालाकिः — य एवैष स्तनयित्नौ पुरुषस् तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । शब्दस्याऽऽत्मेति वा अहम् एतम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्ते शब्दस्याऽऽत्मा भवति ॥ ६ ॥

स होवाच बालाकिः — य एष वायौ पुरुषस् तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहम् एतम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्ते जिष्णुर् ह वा ^१अपराजिष्णुर्^a ^२अन्यतस्त्यजायी^b भवति ॥ ७ ॥

स होवाच बालाकिः — य एवैष आकाशे पुरुषस् तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः ।

१. °जयिष्णु° भा^{४१५} कौउ. । २. °जायै भा^४ ।

a) उप. √जि+क्स्तुः प्र. (पा ३, २, १३६) । b) <अन्यतस्त्य-
त्य- [वैरिन्-] + √जि ।

पूर्णम् अप्रवर्ति ब्रह्मेति वा अहम् एतम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ ८ ॥

स होवाच बालाकिः — य एवैषोऽनौ पुरुषस् तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । विषासहिरिति वा अहम् एतम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्ते 'विषासहिरि हैवान्येषु' भवति ॥ ९ ॥

स होवाच बालाकिः—य एवैषोऽप्सु पुरुषस् तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । तेजस आत्मेति वा अहम् एतम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्ते तेजस आत्मा भवति । इत्यग्निदैवतम् । अथाध्यात्मम् ॥ १० ॥

स होवाच बालाकिः — य एवैष आदर्शो पुरुषस् तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । प्रतिरूप इति वा अहम् एतम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्ते प्रतिरूपो हैवास्य प्रजायाम् आजायते नाप्रतिरूपः ॥ ११ ॥

स होवाच बालाकिः — य एवैष च्छायायां पुरुषस् तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । द्वितीयोऽनपग इति वा अहम् एतम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्ते विन्दते द्वितीयात्^१ । द्वितीयवान् हि भवति ॥ १२ ॥

स होवाच बालाकिः—य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषस् तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । असुर इति वा अहम् एतम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्ते न पुरा कालात् संमोहम् एति ॥ १३ ॥

१-१. °हिर्वा° वि^२ । °हिर् ह वा अन्येषु कीड । २. भा^३ [२यो हस्तः], कीड. शं., भा^{२,४,५} K. [टि.]; °या वि^२ ।

स होवाच बालाकिः — य एवैष शब्दे पुरुषस् तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । मृत्युर् इति वा अहम् एतम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्ते न पुरा कालात् प्रैतीति ॥ १४ ॥

स होवाच बालाकिः — येनैतत्^१ पुरुषः सुप्तः स्वप्नया^२ चरति तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । यमो राजेति वा अहम् एतम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्ते सर्वं हास्मा इदं श्रैष्ठ्याय यम्यते ॥ १५ ॥

स होवाच बालाकिः — य एवैष शरीरे पुरुषस् तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । प्रजापतिर् इति वा अहम् एतम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्ते प्रजायते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ १६ ॥

स होवाच बालाकिः — य एवैष दक्षिणेऽक्षिणि पुरुषस् तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । वाच आत्माऽग्नेर् आत्मा ज्योतिष आत्मेति वा अहम् एतम् उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्त एतेषां सर्वेषाम् आत्मा भवति ॥ १७ ॥

स होवाच बालाकिः — य एवैष सव्येऽक्षिणि पुरुषस् तम् एवाहम् उपास इति । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । सत्यस्यात्मा विद्युत आत्मा तेजस आत्मेति वा अहम् एतम्

१. य एवैषः कौड. ।

२. सा^{४१५} कौड. शं. ।

a) क्वि. । तृ१ अयाच् आदेशः (तु. पावा ७, १, ३६) । स्वप्नया वि^३ (तु. वृ. २, १, १८) ।

उपास इति । स यो हैतम् एवम् उपास्त एतेषां सर्वेषाम् आत्मा भवति ॥ १८ ॥

तत उ ह बालाकिस् तूष्णीम् आस । तं होवाचाऽजातशत्रुः—^१‘एतावन्नु^१ बालाकाऽ इति । एतावद् इति होवाच बालाकिः । तं होवाचाऽजातशत्रुः — मृषा वै खलु मा संवादयिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स होवाच — यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत् कर्म स वै वेदितव्य इति । तत उ ह बालाकिः समित्पाणिः प्रतिलोमरूपम् उपायानीति । तं होवाचाऽजातशत्रुः—प्रतिलोमरूपम् ^२‘एव तन्^२ मन्ये यत् क्षत्रियो ब्राह्मणम् उपनयेत । एहि व्वेव त्वा ज्ञपयिष्यामीति । तं ह पाणाभिमथ प्रवव्राज । तौ ह सुप्तं पुरुषम् आजग्मतुः । तं हाऽजातशत्रुर् आमन्त्रयाञ्चक्रे — ^३‘वृहन् पाण्डरवासः^३ सोम राजन् इति । स उ ह शिरय एव । तत उ हैनं यष्ट्या विचिक्षेप । स तत एव समुत्तस्थौ । तं होवाचाऽजातशत्रुः — ^४‘क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट । ^५‘क्व वै तद्^५ अभूत् कुत एतद् आगाद् इति । तत उ ह बालाकिर् न विजज्ञे । तं होवाचाऽजातशत्रुः — यत्रैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट, यत्रैतद् अभूत्, यत एतद् आगाद् इति । हिता नाम पुरुषस्य नाड्यो हृदयात् पुरीततम् अभिप्रतन्वन्ति तद् यथा सहस्रधा केशो विपाटितस्तावद् अगव्यः । पिङ्गलस्याऽणिमन्यस्^६ तिष्ठन्ति शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्य च । तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति ॥ १९ ॥^a

१-१. °तावत्तु भा^{२/१५} । २-२. एतन् भा^{२/१५} वि^२ । ३-३. शं. ।
वृहत्पाण्ड° भा^{१/२,१५} वि^२ कौउ. । ४. शिष्य भा^२ । ५-५. क्व चैत° भा^{२/१५};
क्वैत° कौउ. । ६. °णिम्ना कौउ. वृ.; °णिम्नः छां. ।

अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तद् एनं वाक् सर्वैर् नामभिः सहाप्येति । चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति । श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति । मनः सर्वैर् ध्यातैः^१ सहाप्येति । स यदा प्रतिबुध्यते, यथाऽग्नेर् ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन् एवम् एवैतस्माद् आत्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः । स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरम् आत्मानम् अनुप्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्यः । तद् यथा क्षुरः^२ क्षुरधाने वोपहितो^३ विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाय एवम् एवैष प्रज्ञात्मेदं शरीरम् आत्मानम् अनुप्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्यः । तम् एतम् आत्मानम् एत^३ आत्मानोऽन्ववस्यन्ते यथा श्रेष्ठिनं स्वाः । तद् यथा श्रेष्ठी^४ स्वैर् भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति । एवम् एवैष प्रज्ञात्मैतैर् आत्मभिर् भुङ्क्ते । एवम् एवैत आत्मान एतम् आत्मानं भुञ्जन्ति । स यावद् ध वा इन्द्र एतम् आत्मानं न विजज्ञे तावद् एनम् असुरा अभिग्रभूवुः । स यदा विजज्ञेऽथ हत्वाऽसुरान् विजित्य सर्वेषां च देवानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यम् आधिपत्यं पर्येत् । तथो एवैवं विद्वान् सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यम् आधिपत्यं पर्येति । य एवं वेद य एवं वेद ॥ २० ॥

इति शाङ्खायनारण्यके षष्ठोऽध्यायः^५ ॥

१. ध्यातैः कोड. ।

२-२. 'नेव' भा^२ ।

३. एतद् भा^१ ।

४. 'ष्ठिः' भा^४, 'ष्ठ्यं' भा^१^५ ।

५. चतुर्थोऽध्यायः वि^१ ।

अथ सप्तमोऽध्यायः^a

ओम् ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन् माम् अवतु
तद् वक्तारम् अवत्ववतु माम् अवतु वक्तारम् । मयि भर्गो मयि
महः । वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता । मनो मे वाचि प्रतिष्ठितम् ।
आविर् ^१आविर् मय्याभूः^१ । ^२वेदस्य म आणीः^२ । ^bऋत मा मा
हिंसीः^c । ^३अनेनाधीतेनाहोरात्रान् त्संवसामि^३ । अग्ने इळा नम इळा
नमः । ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यो नमोऽस्तु देवेभ्यः ।
शिवा नः शंतमा भव सुमृडीका ^dसरस्वति^d मा ते व्योम^e संदृशि ।
अदब्धं मन इषिरं चक्षुः सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठः । दीक्षे मा मा
हिंसीः ॥ १ ॥

अथातः संहिताया उपनिषत्^f । पृथिवी पूर्वरूपं द्यौर् उत्तररूपं
वायुः संहितेति शौरवीरो माण्डूकेयः । आकाशः संहितेत्यस्य माण्डव्यो

-
- १-१. °विर्मर्या° [य्या वि^२] भा^{१/२, ४/५} वि^२ । २-२. वेदसामत्साणीः
भा^{१/२, ४/५} वि^२ । ३-३. °वात्सं° भा^{१/४, ५}, °वान् सं° वि^२ । ४. °ती
वि^२ प्रभृ. ।
-

- a) तु. सपा. ऐग्रा ३, १, १-६ । b) °तम् इति पाठः ? यनि.
शोधः द्र. (तु. वैप २, K. ? [तु. सपा., ऐग्रा. टि. श्रुतम् च]) । c) 'आविर्
आविर् म एधि वेदस्य म आणी स्थः, श्रुत(?) मे मा प्रहासीः' ऐग्रा २, ७
(तु. खि ४, ८, ५ कागृ ४१, १= पागृ २, १६, १) । 'आविर् आयुर् मयि वेहि
वेदस्य वाणीः(?) स्थः' मागृ. (१, ४, ४) इति च पाठस्य संदिग्धस्य सतः 'माणी > म
आणी स्थः' इति K. शोधः (तु. ऐग्रा. टि.) । शं. (तु. कौड. शान्तिः) 'वेदसा
मत्, सा, आणीः' इति च, K. 'वेदसाम-त्सारिणीः' (< √त्सर् *अन्तर्गमने) इति च
प्रतिपन्नो विमर्शसहो भवतः । d) तु. ऐड. कौड. शान्तिः, K. च ।
e) वि√यु 'अमिश्रणे' > (लेटि उपु३) *वियवाम > (वावि.) *वियोम > व्योम'
इति द्र. (तु. वैप २ 'वि....यु' इति ; सपा. अ ७, ७१, १ 'युयोम संदृशः' इति च पाभे.;
वैतु. भा. सा. [तैग्रा १०, ७२] < व्योमन्—इत्याहुतुस्तच् चिन्त्यम्) । f) तु.
तैड १, ३ ।

वेदयाञ् चक्रे — स हाऽविपरिहतो^१ मेने न मेऽस्य पुत्रेण समगाद् इति । परिहतो^२ मेने इत्यागस्त्यः । समानं ह्यत्र पितुश्च पुत्रस्य च वायुश् चाकाशश् च । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपं प्राणः संहितेति शौग्वीरो माण्डूकेयः । अथ ह स्माऽस्य पुत्र आह दीर्घः — मनसा वा अग्रे कीर्तयति तद् वाचा वदति । तस्मान् मन एव पूर्वरूपं वाग् उत्तररूपं मनो वाक् प्राणस् त्वेव संहितेति । स एषोऽश्वरथः प्रष्टिवाहनो मनोवाक्प्राणसंहितः^३ स्वर्गं लोकं गमयति । स य एवम् एतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एतीति नु माण्डूकेयानाम् ॥ २ ॥

शाकल्यस्य पृथिव्यग्निः पृथिवी वाग् अनुव्याहाराः^४ । स यदि निर्भुजः खलु वै वयं मध्यमो वाक् प्राणेन माता जाया प्रज्ञा वाग् बृहद्-गतिर्वालि^५ सर्वमुत्तमम् ॥ ३ ॥^{१०}

अथ शाकल्यस्य । पृथिवी पूर्वरूपं द्यौर् उत्तररूपं वायुः संहिता वृष्टिः संधिः पर्जन्यः संधाता । 'तद् उतापि' यत्रैतद् बलवद् अनुगृह्णन् 'महामेवो वृष्टिं वर्षति' । द्यावापृथिव्यौ समधाताम् इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । पुरुषोऽयं सर्वम् आण्डम् । द्वे विदले भवतः । तत्रेदम् एव पूर्वरूपम् इदम् उत्तररूपम् । तत्रायम् अन्तरेणाकाशः । यथासौ द्यावापृथिव्योर् अन्तरेणाकाश एतस्मिन् आकाशे^६ प्राण

१. 'विपरिहृवृ' भा^१ वि^२; 'पि परिहृवृ' भा^२ १५, 'पिपरिहृवृ' भा^३ वि^२ ।

२. 'रिहृवृ' भा^४ वि^२ 'रिहृवृ' भा^५ १२/५ । ३. 'णः सं' भा^६ १४/५ वि^२ ।

४. 'रः' भा^७ । ५. 'तिवा' भा^८ १४/५ । ६-६. तदु तत्रापि वि^२ ।

७-७. 'घा'...वर्षन्ति सूको. । ८-८. तस्मिन्हास्मिन्ना ऐआ. ।

a) यावदुपलब्धेषु सूको. पाठोपलम्भे सत्यपि उत्तरोत्तरकण्डिकागतानां पाठांशानाम् अव्यवस्थितरूपेणह समावशादस्य मौलिकत्वे संदेहः । K. तु प्रक्षिप्तः पाठ इति कृत्वा टि. समावेशितवान् ।

आयत्तो भवति यथामुष्मिन् आकाशे वायुर् आयत्तो^१ भवति । यथामूनि त्रीणि ज्योतींष्येवम् इमानि पुरुषे त्रीणि ज्योतींषि । यथासौ दिव्यादित्य एवम् इदं शिरसि चक्षुः । यथासावन्तरिक्षे विद्युद् एवम् इदम् आत्मनि हृदयम् । यथायम् अग्निः पृथिव्याम् एवम् इदम् उपस्थे रेतः ।^२ एवमिव ह^३ स्म सर्वत आत्मानम् अनुविधायाऽऽह — इदम् एव पूर्वरूपम् इदम् उत्तररूपं मनो वाक् प्राणस् त्वेव संहितेति ।

स एषोऽश्वरथः प्रष्टिवाहनो^४ मनोवाक्प्राणसंहितः^५ स्वर्गं लोकं गमयति । स य एवम् एतां संहितां वेदं संधीयते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ ४ ॥

पृथिवी पूर्वरूपं द्यौर् उत्तररूपं वायुः संहिता दिशः संधिर् आदित्यः संधातेति वैश्वामित्रः^६ । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपं प्राणः संहिता श्रोत्रं संधिश् चक्षुः संधाता । स य एवम् एतां संहितां वेदं संधीयते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ ५ ॥

अग्निः पूर्वरूपं चन्द्रमा उत्तररूपं विद्युत् संहितेति सूर्यदत्तः^७ । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् — वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपं सत्यं संहिता । स य एवम् एतां संहितां वेदं संधीयते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ ६ ॥

पृथिवी पूर्वरूपं द्यौर् उत्तररूपं कालः संहितेति राधेयः । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् — वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपम् आत्मा संहिता ।

१. °यतो भा^२ । २-२. एवमिव भा^३ । ३. पृष्टि° भा^४, प्रपृष्टि° भा^५ । ४. °णः सं° भा^६ । ५. विश्वा° K. । ६. °र्यदैवत भा^७ ।

स य एवम् एतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ ७ ॥

वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपं विद्या संहितेति पौष्करसादिः । स य एवम् एतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ ८ ॥

अथातोऽनुव्याहाराः । प्राणो वंश इति विद्यात् । स य एनं प्राणं वंशं ब्रुवन् परम् उपवदेत्^१, शक्नुवन् कश्चिच् चेन् मन्येत—प्राणं वंशं समधाः^२। प्राणं वंशं संधित्सितुं^३ न शक्नोषीत्यात्थ^४ । प्राणस् त्वा वंशो हास्यतीत्येवैनं^५ ब्रूयात् । अथ चेद् अशक्नुवन् मन्येत प्राणं वंशं समधित्सीः^६ तं नाऽशकः संधातुं प्राणस् त्वा वंशो हास्यतीत्येवैनं^७ ब्रूयात् । यथा नु कथा च ब्रुवन् वाऽब्रुवन् वा ब्रूयाद् अभ्याशम्^८ एव यत् तत् तथा^९ स्यात् । न त्वेवाऽन्यत् कुशलाद्^{१०} ब्राह्मणं ब्रूयाद् अतिद्युम्न एव ब्राह्मणं^{११} ब्रूयान्^{१२} नातिद्युम्ने च न^{१३} ब्राह्मणं ब्रूयान् नमोऽस्तु ब्राह्मणेभ्य इति शौरवीरो माण्डूकेयः ॥ ९ ॥

स यदि प्राणं वंशं ब्रुवन्तं परम्^१ उपवदेत् शक्नुवन्तं चेन् मन्येत — प्राणं वंशं समधित्सिषम् प्राणं वंशं संधित्सितुं^२ न शक्नोषीत्यात्थ^३ । प्राणस् त्वा वंशो हास्यतीत्येवैनं^४ ब्रूयात् । अथ चेद् अशक्नुवन्तं मन्येत — प्राणं वंशं समधित्सीस् तन् नाऽशकः संधातुम् । प्राणस् त्वा वंशो हास्यतीत्येवैनं^५ ब्रूयात् । यथा नु कथा च ब्रुवन्तं वाऽब्रुवन्तं वा ब्रूयाद् अभ्याशम्^६

१. अप^० वि^२ । २. समधि^० भा^{११४} वि^२, संधि यः सितुं दधन् भा^१, संदधन् भा^२ । ३. °त्यात्थः भा^{१०} वि^२; °त्याह K. । ४-४. °स्य प्रतित्येनं वि^२ । ५. °धिप्सीः भा^१, °धित्स्तीः भा^२ । ६. °सम् भा^{११५} वि^२ । ७-७. यत्तथा भा^{१०} वि^२ । ८. °लान् भा^२, °ला भा^१ । ९. ब्राह्म भा^{१०} । १०-१०. °म्ने न च भा^{११४/१५} वि^२ भा^२ [२यो हस्तः] ।

एव ^१यत् तत् तथा^१ स्यात् न त्वेवान्यत् कुशलाद्^२ ब्राह्मणं ब्रूयात् ;
अतिद्युम्न एव ब्राह्मणं ब्रूयात्, ^३नातिद्युम्ने च न^३ ब्राह्मणं ब्रूयात्, नमोऽस्तु
ब्राह्मणेभ्य इति शौरवीरो माण्डूकेयः ॥ १० ॥

अथातो निर्भुजप्रवादाः^४ । पृथिव्यायतनं निर्भुजं दिवायतनं
प्रतृणम्^५, अन्तरिक्षायतनम् उभयम् अन्तरेण । स य एनं निर्भुजं
ब्रुवन् परम् उपवदेत्^६ । पृथिवीं देवताम् आरः, पृथिवी त्वा देवता
रिष्यतीत्येनं ब्रूयात् । अथ यदि ^७प्रतृणं ब्रुवन् परम् उपवदेद्^८
दिवं देवताम् आरः, द्यौस् त्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ।
अथ यद्युभयम् अन्तरेण ब्रुवन् परम् उपवदेद्^९ अन्तरिक्षं देवताम्
आरः, अन्तरिक्षं त्वां देवता रिष्यतीत्येनं^{१०} ब्रूयात् । यद् धि संधिं
विवर्तयति तन् निर्भुजस्य रूपम् । अथ यच् छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति
तत् प्रतृणस्याऽग्रं^{११} उ एव । उभयम् ^{१२}अन्तरेणोभयं व्याप्तं^{१३} भवति ।
अन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्, स्वर्गकामः प्रतृणम्^{१४}, उभयकाम उभयम्
न्तरेण । स य एनं निर्भुजं ब्रुवन् परम् उपवदेद्^{१५} अच्योष्ठा अवराभ्यां
स्थानाभ्याम् इत्येनं ब्रूयात् । अथ यदि प्रतृणं^{१६} ब्रुवन् परम् उपवदेद्^{१७}
अच्योष्ठा उत्तराभ्यां स्थानाभ्याम् इत्येनं^{१८} ब्रूयात् । यस्त्वेवोभयम्
अन्तरेणाऽऽह तस्य नास्त्युपवादः । यथा नु कथा च ब्रुवन् वाऽब्रुवन् वा
ब्रूयाद् अभ्याशम्^{१९} एव ^{२०}यत् तत् तथा^{२१} स्यात् न त्वेवाऽन्यत् कुशलाद्
ब्राह्मणं ब्रूयाद् अतिद्युम्न एवं ब्राह्मणं ब्रूयान् ^{२२}नातिद्युम्ने च न^{२३} ब्राह्मणं
ब्रूयात् । नमोऽस्तु ब्राह्मणेभ्य इति शौरवीरो माण्डूकेयः ॥ ११ ॥

अथ खन्वाहुर् निर्भुजवक्त्राः । पूर्वम् एवाक्षरं पूर्वरूपम्, उत्तरम्
उत्तररूपम् । यकार-वकारान्तरेण सा संहितेति । स य एवम् एतां

१-१. यत्तथा भा^४ वि^२ । २. °लान् भा^२, °ला भा^१ । ३-३. °म्ने
न च भा^{१४/५} वि^२ भा^२ [२यो हस्तः] । ४. °जः प्र° भा^{१२/४/५} वि^२ ।
५. °तृणं वि^२ । ६. अप° वि^२ । ७. °त्येवैनं वि^२ भा^{११/५} । ८. प्रणस्या°
वि^२ । ९-९. °भयं संव्याप्तं भा^{११/५} । १०. °सम् भा^{१२/५} वि^२ ।
११-११. यत्तथा भा^४ ।

संहितां वेद संधीयते प्रजया^१ पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ १२ ॥

अथ वै वयं ब्रूमो निर्भुजवक्त्राः स्म इति ह स्माऽऽह हस्यो माण्डूकेयः । पूर्वम् एवाक्षरं पूर्वरूपम् उत्तरम् उत्तररूपम् । तद् यासौ मात्रा पूर्वरूपोत्तररूपे^२ अन्तरेण येन संधिं विवर्तयति, येन मात्रामात्रं विभजति, येन स्वरात् स्वरं विज्ञापयति सा संहितेति । स य एवम् एतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ १३ ॥

अथ ह स्मास्य पुत्र आह मध्यमः प्रातियोधीपुत्रो^३ मगधवासी^४ पूर्वम् एवाक्षरं पूर्वरूपम् उत्तरम् उत्तररूपम् । तद् यासौ मात्रा संधि-विज्ञापनी^५ साम तद् भवति, सामैवाहं संहितां मन्य इति । तद् एतद् ऋचाभ्युदितम् —

सा नः स्तेनेभ्यो ये अभि ब्रुहस् पदे,

निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जायन्तुः ।

आ देवानाम् ओहते वि वयो हृदि,

ब्रह्मस्पते न परः साम्नो विदुः ॥ ^a इति ।^६

स य एवम् एतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ १४ ॥

वाक् प्राणेन संधीयत इति काण्ठरव्यः । प्राणः पवमानेन पवमानो विश्वैर् देवैर् विश्वे देवाः स्वर्गेण लोकेन स्वर्गो लोको ब्रह्मणा सैषा-ऽवरपरा संहिता । स य एवम् एताम् अवरपरां संहितां वेद, एवं हैव स

१. प्रजाया भा^२ ।

२. °पा वि^३ ।

३. °यो धि^०

भा^४ । °बोधी^० इति ऐआ. K. च ।

४. माग^० वि^३ ।

५. सन्धि-

विज्ञा^० वि^३ ।

६. °मानस्तेनेभ्यो ये इत्यग्न इति भा^५ ।

प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन संवीयते यथैषा-
ऽवरपरा संहिता । स यदि परेण वोपसृष्टः स्वेन वार्थेनाऽभिव्याहरेद्
अभिव्याहरन् एव विद्यात् — दिवं संहिताऽगमद् विदुषो देवान् अभि-
व्याहारार्थम् एवं भविष्यतीति । एतेनाऽवरपरेण तथा हैव तद्
भवति ॥ १५ ॥

माता पूर्वरूपं पितोत्तररूपं प्रजा संहितेति भार्गवः । तद् एतद्
एकम् एव सर्वं अभ्यनूक्तम् । माता च त्वेवेदं पिता च प्रजा च
सर्वम् । 'सैषाऽदितिसंहिता' । अदितिर् त्वेवेदं सर्वं यद् इदं किञ्चिद्
विश्वभूतम् । तद् एतद् ऋचाऽभ्युदितम् —

अदितिर् द्यौर् अदितिर् अन्तरिक्षम् ,

अदितिर् माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना

अदितिर् जातम् अदितिर् जनित्वम् ॥ ^a

स य एवम् एतां संहितां वेद संवीयते प्रजया पशुभिर् यशसा
ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ १६ ॥

जाया पूर्वरूपं पतिर् उत्तररूपं पुत्रः संहिता रेतः संधिः
प्रजननं संधानम् इति स्थविरः शाकल्यः । सैषा 'प्रजापतिसंहिता' । स य
एवम् एतां संहितां वेद संवीयते^३ प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन
स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ १७ ॥

प्रज्ञा^४ पूर्वरूपं श्रद्धोत्तररूपं कर्म संहिता सत्यं संधानम् इति
काश्यपः । सैषा सत्यसंहिता । तद् आहुर् यत् सत्यसंधा देवा इति ।

१-१. °तिः सं° भा^{४१५} वि^२ । २-२. °तिः सं° भा^{२१४}, भा^१ [२यो हस्तः] ।

३. प्रजायते भा^{२१५} वि^२ K. । ४. प्रजा K. ।

a) ऋ १, ८६, १० ।

स य एवम् एतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ १८ ॥

वाक् संहितेति पञ्चालचण्डः^१ । वाचा वै वेदाः^२ संधीयन्ते^३ वाचा छन्दांसि वाचा मित्राणि^४ संदधति^५ । तद् यत्रैतद् अधीते वा^६ भाषते वा वाचि तदा प्राणो भवति । वाक् तदा प्राणं रेळ्हि । अथ यत् स्वपिति वा तूष्णीं वा भवति प्राणे तदा वाग् भवति प्राणस्तदा वाचं रेळ्हि । ताव् अन्योन्यं रेळ्हः^६ । तद् एतद् ऋचाऽभ्युदितम् —

एकः सुपर्णः स समुद्रम् आविवेश,

स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे ।

तं पाकेन मनसाऽपश्यम् अन्तितस् ,

तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम् ॥^b इति ।

वाग् वै माता प्राणो वत्सः । स य एवम् एतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ १९ ॥

बृहद्रथंतरेण रूपेण संहिता^a संधीयत इति तादर्यः । वाग् वै रथंतरस्य रूपं प्राणो बृहतः । उभाभ्याम् उ खलु संहिता संधीयते वाचा च प्राणेन च । एतस्यां ह स्मोपनिषदि संवत्सरं गा रक्षयत^c इति तादर्यः । एतस्यां ह स्म मात्रायां संवत्सरं गा रक्षयत^d इति तादर्यः । स य एवम् एतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ २० ॥

१. चंडालचं^० भा^५ । २. वेद वि^२ । ३. °यते भा^४ वि^२ ।

४. °धाति K. । ५. वाचा भा^५ । ६. वि^२ ऐआ. । रेळ्हः

भा^{११२/४१५} । ७. °तायां भा^५ । ८. भा^{११२/५} K. ऐआ. । रक्षत

भा^४ वि^२ ।

गतिः पूर्वरूपं निवृत्तिर् उत्तररूपं स्थितिः संहितेति जारत्कारव
आर्तभागः^१ । तस्याम् एतस्यां संहितायां ध्वंसयो निमेषाः काष्ठाः^२ कलाः^३
क्षणा मुहूर्ता अहोरात्रा अर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सराश्च संधीयन्ते ।
सैषा संहितैतान् कालान् संदधाति । कालो गतिनिवृत्तिस्थितीः
संदधाति । *गतिनिवृत्तिस्थितिभिर् इदं^४ सर्वं संधीयते । इत्यधिदैवतम् ।
अथाध्यात्मम्—भूतं पूर्वरूपं भविष्यद् उत्तररूपं भवत् संहितेति^५
कालमंधिः । तद् एतद् ऋचाऽभ्युदितम् —

महत् तन् नाम गुह्यं पुरुस्पृग् ,
येन भूतं जनयो येन भव्यम् ।

प्रत्नं जातं ज्योतिर् यद् अस्य

प्रियं प्रियाः समविशन्त पञ्च ॥ ^a इति ।

स य एवम् एतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्म-
वर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर् एति ॥ २१ ॥

अथातो वालिशिखायनेर् वचः । पञ्चेमानि महाभूतानि भवन्तीति ह
स्माह वालिशिखायनिः । पृथिवी वायुर् आकाशम् आपो ज्योतींषि तानि
मिथः संहितानि भवन्ति । अथ यान्यन्यानि क्षुद्राणि महाभूतैः संधीयन्ते
सैषा सर्वविभूतसंहिता । स य एवम् एतां संहितां वेद संधीयते
प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वम् आयुर्
एति ॥ २२ ॥

सर्वा वाग् ब्रह्मेति ह स्माह लौहिक्यः^६ । ये तु केचन^७ शब्दाः,
वाचम् एव तां विद्यात् । तद् अप्येतद् ऋषिर् आह — अहं रुद्रेभिर्

१. आवर्त्तभा° भा^४ । २. क° भा^४ । ३. का° भा^४ वि^२ ।
४-४. °भिर्वा इ° भा^{२,४} वि^२ । ५. °हिता च भा^{२,४} । ६-६. वि^२ [प्रान्ते
पूरितः] ; कालस्तदे° भा^४ । ७. लौहित्यः ? K. (तु. जैउ ३, ४२, १) ।
८. केच भा^२ ।

वसुभिश् चरामि (ऋ १०, १२५, १) इति । सैषा वाक् सर्वशब्दा भवति ।
 स य एवम् एतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर् यशसा ब्रह्म-
 वर्चसेन स्वर्गेश लोकेन सर्वम् आयुर् एति । यथा चैतद् ब्रह्म कामरूपि^१
 कामचारि^२ भवत्येवं हैव स सर्वेषु भूतेषु कामरूपी^३ कामचारी भवति ।
 य एवं वेद य एवं वेद ॥ २३ ॥

इति शाङ्खायनारण्यके सप्तमोऽध्यायः^४ ॥

१. °पी भा^५ । २. °री भा^५ । ३. नास्ति भा^५ । ४. पञ्चमो-
 ध्यायः वि^२ ।

अथ अष्टमोऽध्यायः

प्राणो वंश इति ह स्माऽऽह स्थविरः शाकल्यः । तद् यथा शालावंशे^१ सर्वेऽन्ये^२ वंशाः समाहिताः स्युः, एवम् एवैतस्मिन् प्राणे सर्व आत्मा समाहितः । तस्यैतस्याऽऽत्मनः प्राण ऊष्मरूपम् अस्थीनि स्पर्शरूपं मज्जानः स्वररूपं^३ मांसं लोहितम् इत्येतच्च चतुर्थम्^४ अन्तस्था-
रूपम्^५ इति । त्रयं त्वेव न एतत् प्रोक्तम् इति ह स्माऽऽह ह्रस्वो माण्डूकेयः । तस्यैतस्य त्रयस्य^६ ब्रवीणीतः षष्टिशतानि^७ भवन्ति संधीनां^८ ब्रवीणीतस् तानि सप्तविंशतिशतानि^९ भवन्ति । सप्त वै विंशतिशतानि^{१०} संवत्सरस्याऽहोरा-
त्राणाम् । तत् संवत्सरस्याऽहोरात्राण्याप्नोति । स एष संवत्सरसंमानश् चक्षुर्मयश् श्रोत्रमयश् छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा । स य एवम् एतं^{११} संवत्सरसंमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं मनोमयं वाङ्मयम् आत्मानं वेद संवत्सरस्य सायुज्यं सलोकतां सरूपतां सभक्षताम् अश्नुते । पुत्री पशुमान् भवति सर्वम् आयुर् एत्यस्याऽऽरुणिकेयो^{१२} वेदयाञ्चक्रे ॥ १ ॥^a

अथ कौष्ठरव्यः^{१३} । ब्रवीणि षष्टिशतान्यक्षराणाम्^{१४} । ब्रवीणि षष्टिशतान्यूष्मणाम्^{१५} । ब्रवीणि षष्टिशतानि^{१६} संधीनाम् । यान्यक्षराण्य-
वोचामाऽहानि तानि । यान् ऊष्मणो रात्रयस्ताः । यान् संधीन् अवोचामाऽहोरात्राणां ते संधयः । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् — यान्यक्षराण्यधिदैवतम् अवोचामाऽस्थीनि तान्यध्यात्मम् । यान् ऊष्मणोऽधिदैवतम् अवोचाम मज्जानस् तेऽध्यात्मम् । एष उ ह वै संप्रतिप्राणो यन् मज्जा, एतद् रेतः, न वा ऋते प्राणाद्

१. शाकलावं^१ वि^३, 'ल्यावं' भा^५ । २. 'र्वे' भा^५ । ३-३. मांस-
मित्ये^१ भा^५ । ४-४. अक्षररूपम् इति मूको. सतः पाठस्य यनि शोधः द्र. (तु. सपा.
ऐग्रा., K. टि. च) । = 'स्थ->स्था' इति । ५. 'तां' भा^५ । ६. 'णीके'
वि^{२३} । ७. कौठं वि^२ भा^२ । ८. 'ष्मा' वि^३ ।

a) तु. ऐग्रा ३, २, १ । b-b) = ३६० । असमर्थ-समासः द्र. ।
c-c) = ७२० (तु. का ३, १, ५, १) । समासस्य कृते [तु. नापू. टि.] ; सपा. श २, ३,
३, २० सप्त चैव शतानि विंशतिश्चेति पाठे ।

रेतसः सिद्धिर् अस्ति । यद् वा ऋते प्राणाद् रेतः 'सिच्येत तत् पूयेन न' संभवेत् । यान् संधीन् अधिदैवतम् अवोचाम पर्वाणि तान्यध्यात्मम् । तस्यैतस्याऽस्थनां मञ्ज्वां पर्वणाम् इति पञ्चेतश्चत्वारिंशच्छतानि^a भवन्ति । संधीनां^b पञ्चेतस्तदशीतिमहस्रं^b भवति^c । अशीतिसहस्रं वार्कलिनो^३ बृहतीर् अहरहनि^५ संपादयन्ति । स एषोऽहःसंमानश् चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश् छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा । स य एवम् एतद् अहः-संमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं मनोमयं वाङ्मयम् आत्मानं वेद, अह्नां सायुज्यं सलोकतां सरूपतां समक्षताम् अश्नुते । पुत्री पशुमान् भवति सर्वम् आयुर् एति ॥ २ ॥^c

चत्वारः पुरुषा इति वात्स्यः^५—शरीरपुरुषश् छन्दःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इति । शरीरपुरुष इति यम् अवोचाम य एवाऽयं दैहिक आत्मा तस्यैतस्य योऽयम् अशरीरः प्रज्ञाऽऽत्मा स रसः । छन्दःपुरुष इति यम् अवोचाम, अक्षरसमाप्नाय एव । तस्यैतस्य अ-कारो रसः । वेदपुरुष इति यम् अवोचाम येन वेदान् वेद-ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदम् इति तस्यैतस्य ब्रह्मरसः^६ । तस्माद् ब्रह्मिष्ठं ब्रह्माणम् ऋत्विजं कुर्वीत यो यज्ञस्योल्बणं विद्यात् । महापुरुष इति यम् अवोचाम संवत्सर एव तस्यैतस्या-ऽमाव् आदित्यो रसः । स यश् चाऽयम् अशरीरः प्रज्ञाऽऽत्मा यश् चाऽमाव् आदित्य एकम् एतद् इति विद्यात् । तद् एतद् ऋचाऽभ्युदितम् ॥ ३ ॥^c

चित्रं देवानाम् उदगाद् अनीकम्,

चक्षुर् मित्रस्य वरुणस्याऽग्नेः ।

आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्,

सूर्य आत्मा जगतस् तस्थुषश् च ॥^d इति ।

- १-१. °च्येत त्पूये° भा^२; °च्येत° भा^{१४१५} वि^{२३} । २. °वंति भा^२ । ३. वा अर्कलि° वि^२; वावर्कलि° भा^{२५}; वार्कलि° भा^{१४}; वाष्क° वि^३ । ४. °निमि भा^२ । ५. वि^{२३} [२यो हस्तः], K. ; बाधवः भा^{१५}, भा^२ [२यो हस्तः], वि^२ [१मो हस्तः], वात्स्यः भा^५ । ६. ब्रह्मा भा^२, ऐश्रा. ।

a) = ५४० । असमर्थ-समासः द्र. । b-b) = १०८० । c) यक्र, ऐपा ३, २, २; ३ । d) ऋ १, ११५, १ ।

एतामेवाऽनुविधां सहितां संशीयमानां मन्य^१ इति ह स्माऽऽह वात्स्यः^२—
 एतम् उ हैव बह्वृचा महदुक्थे मीमांसन्ते, एतम् अग्नावध्वर्यवः, एतं
 महाव्रते छन्दोगाः, ^३एतम् अस्याम्^३^a, एतम् अन्तरिक्षे, एतं दिवि, एतम्
 अग्नौ, एतं वायौ, एतं चन्द्रमसि, एतं नक्षत्रेषु, एतम् अप्सु, एतम्
 ओषधीषु, एतं सर्वेषु भूतेषु, एतम् अक्षरेषु, एतम् एव ब्रह्मेत्युपासते ।
 तद् एतद् ऋचाऽभ्युदितम् ॥ ४ ॥

उद् वयं तमसस् परि,

ज्योतिष् पश्यन्त^४ उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यम् ,

अगन्म ज्योतिर् उत्तमम् ॥ ^b इति ।

स एषोऽक्षरसंमानश् चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश् छन्दोमयो मनोमयो
 वाङ्मय आत्मा । स य एवम् एतम् अक्षरसंमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं
 छन्दोमयं मनोमयं वाङ्मयम् आत्मानं परस्मै शंसति दुग्धदोहा
 अस्य वेदा भवन्ति^५ । अभागो वाचि भवति, अभागोऽनूक्ते^६ । तद् एतद्
 ऋचाऽभ्युदितम् ॥ ५ ॥^c

यस् तित्याज सचिविदं सखायं,

न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।

यद् ईं शृणोत्यल्लकं शृणोति,

न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ^d इति ।

१. °न्यत सूको. । २. वि^२^३ [२यो हस्तः], K. ; वाध्वः भा^१^४,
 भा^२ [२यो हस्तः], वि^२ [१मो हस्तः] वात्स्यः भा^५ । ३-३. एतस्या° भा^५ ।
 ४. °तिस्व° भा^२ । ५. °ति भा^२ । ६) तु. नाउ. खण्डः ; ऐसा. K. ;
 °भोनाके सर्वे सूको. ।

a) पृथिव्यामिति शेषः । b) ऋ १, ५०, १० । c) तु. ऐसा ३, २, ३ ।
 d) ऋ १०, ७१, ६ ।

नाऽस्याऽनूक्ते वाचो भागो अस्तीत्येव तद् आह, तन् न परस्मा एतद्
अहः शंसेत् । नाऽग्निं चिनुयान् न 'महाव्रतेन स्तुयान् नेद्' आत्मनो-
ऽपिहीया इति ।

स यश् चाऽयम् अशरीरः प्रज्ञाऽऽत्मा यश् चाऽसावादित्य
एकम् एतद् इत्यवोचाम तौ यत्र विप्रदृश्येते ॥ ६ ॥^a

चन्द्रमा इवाऽऽदित्यो दृश्यते न रश्मयः प्रादुर् भवन्ति । लोहिनी
द्यौर् भवति यथा मञ्जिष्ठाः । व्यस्तः पायुर् भवति । संपरेतोऽस्याऽऽत्मा^१
न चिरम् इव जीविष्यतीति विद्यात् । स यत् करणीयं मन्येत तत् कुर्यात् ।
अथाऽप्यादर्शे वोदके वा 'जिह्वाशिरसं वाऽशिरसं' वाऽऽत्मानं पश्येत् न वा
पश्येत् । तदप्येवम् एव विद्यात् । अथाऽपि छिद्रा छाया भवति न वा
भवति तदप्येवम् एव विद्यात् । 'अथाऽपि छिद्र इवाऽऽदित्यो रथनाभिर्
इवाऽऽख्यायेत् तदप्येवम् एव विद्यात्' । अथाऽपि नील इवाऽग्निर् दृश्येत
यथा मयूरग्रीवा महामेघे वा मरीचीरिव पश्येत् । अनभ्रे वा विद्युतं^२
पश्येत् । अभ्र एनां न पश्येत् तद् अप्येवम् एव विद्यात् । अथाऽप्यपि धाया-
ऽक्षिणी उपेक्षेत तत्रैतद् वराटकानीव^३ न पश्येत् तद् अप्येवम् एव विद्यात् ।
अथाऽप्यपि धाय कर्णा उपासीत । य एषोऽग्नेरिव ज्वलतः शब्दो
रथस्येवोपबिन्दस् तं न यदा शृणुयात् तद् अप्येवम् एव विद्यात् । अथाऽपि
विपर्यस्ते कन्यके^४ दृश्येते द्विजिह्वे^५ वा न वा दृश्येते^६ तद् अप्येवम् एव
विद्यात् । स योऽतोऽश्रुतोऽमतोऽविज्ञातोऽदृष्टोऽनादिष्टोऽघुष्टः श्रोता
मन्ता विज्ञाता द्रष्टाऽऽदेष्टा घोष्टा सर्वेषां भूतानाम् आन्तरः पुरुषः स

१-१. 'व्रते छंदोगा इत्येतद् भा'^{११५} ; नेतद् भा'^{११५} वि^२ । २. 'त्मानं
भा' । ३-३. 'शिरसं वि', सिं भा' । ४-४. नास्ति भा', 'येत् भा'^{११५} ।
५. 'द्युतः वि'^{११३} । ६. वारां भा', वरां भा' । ७. कनीनके भा',
कनीन्यके वि^२ [२यो हस्तः], कन्याके ऐमा । ८. ऐमा. ; 'जिह्वे मूको ।
९. दृश्यते भा' ।

म आत्मेति विद्यात् । स उत्क्रामन् एवैतम् अशरीरं प्रज्ञाऽऽत्मानम् अभिसंपद्यते विजहातीतरं दैहिकम् । सैषा सर्वस्यै वाच उपनिषत् । सर्वा हैवेमाः सर्वस्यै वाच^१ उपनिषदः । इमां त्वेवम् आचक्षते ॥ ७ ॥^a

पृथिव्या रूपं स्पर्शाः, अन्तरिक्षस्योष्माणः, दिवः स्वराः । अग्ने रूपं स्पर्शाः, वायोर् ऊष्माणः, आदित्यस्य स्वराः । ऋग्वेदस्य रूपं स्पर्शाः, यजुर्वेदस्योष्माणः, सामवेदस्य स्वराः । रथन्तरस्य रूपं स्पर्शाः, वामदेव्यस्योष्माणः, बृहतः स्वराः । प्राणस्य रूपं स्पर्शाः, अपानस्योष्माणः, व्यानस्य स्वराः । प्राणस्य रूपं स्पर्शाः, अपानस्योष्माणः, मनसः स्वराः । प्राणस्य रूपं स्पर्शाः, अपानस्योष्माणः, उदानस्य स्वरा इति पुनर्दत्तः । एष उ हैव सर्वा वाचं वेद^२ य एवं वेद ॥ ८ ॥^b

अथ खल्वियं दैवी वीणा भवति । तदनुकृतिर् असाँ मानुषी वीणा भवति । तद् यथेयं शस्त्रवती^३ तर्भवती भवत्येवम् एवासौ शस्त्रवती तर्भवती भवति । तद् यथास्याः शिर एवम् अमुष्याः शिरः । तद् यथास्यै वंश एवम् अमुष्या दण्डः । तद् यथास्या उदरम् एवम् अमुष्या अम्भणम् । तद् यथास्यै मुखनासिके अक्षिणी इत्येवम् अमुष्याश् छिद्राणि । तद् यथास्या अङ्गुलिनिग्रहा उपस्तरणानीत्येवम् अमुष्याः पर्वाणि । तद् यथास्या अङ्गुलय एवम् अस्यास् तन्त्र्यः । तद् यथास्यै जिह्वैवम् अमुष्या वादनम् । तद् यथास्याः स्वरा एवम् अमुष्याः स्वराः । तद् यथा हैवेयं रोमशेन चर्मणा पिहिता भवत्येवम् एवासौ रोमशेन चर्मणा पिहिता भवति । रोमशेन ह स्म चर्मणा पुरा वीणा अपिदधति । सैषा दैवी वीणा भवति । स य एतां दैवी वीणां वेद श्रुतवदनतमो भवति । 'भूमिप्राऽस्य'^४ कीर्तिर् भवति । शुषूषन्ते हास्य पर्वत्सु भाष्य-

१. वाचा भा^२ । २. वदति भा^५ । ३. शब्दवती ऐम्ना । ४-४. भा^६ ऐम्ना । 'मिप्रा' वि^३ भा^{१/२/५} ।

a) तु. ऐम्ना ३, २, ४; ५ । b) तु. ऐम्ना ३, २, ५ ।

माणस्येदम् अस्तु यद् अयम् ईहते । अयत्राऽऽर्या वाग् वदति^a
विदुर् एनं^१ तत्र ॥ ६ ॥^b

अथातस् ताण्डविन्दस्य वचः । तद् यथैवम् अकुशलेन वाद-
यित्रा वीणाऽऽरब्धा न कृत्स्नं वीणार्थं साधयति, एवम् एवाकुशलेन
वक्त्रा वाग् आरब्धा न कृत्स्नं वागर्थं साधयति । तद् यथा हैवेयं
कुशलेन वादयित्रा वीणाऽऽरब्धा कृत्स्नं वीणार्थं साधयति, एवम्
एव कुशलेन वक्त्रा वाग् आरब्धा कृत्स्नं वागर्थं साधयति । तस्यै
वा एतस्यै वीणायै वा त्विषिः सा संहितेति कात्यायनीपुत्रो
जातूकर्णः ।

अथ ह स्मैतत् कृष्णहारितो^c ब्राह्मणम् एवोदाहरति ॥ १० ॥^d

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा व्यस्रंसत् । स छन्दोभिर् आत्मानं
समदधत् । तद् यच् छन्दोभिर् आत्मानं समदधत् तस्मात् संहिता ।

तस्यै वा एतस्यै संहितायै शकारो बलं पकारः प्राण आत्मा
संहिता । अथैषा जुद्रमिश्रा विकृतिः तानि नखानि रोमाणि व्यञ्जना-
नीति । स योऽत्र विचिकित्सेत् स-शकारम् एव ब्रूयाद् ऋते श-कारम्^२
इति स-शकारम् एव ब्रूयात् । एवम् एव योऽत्र विचिकित्सेत् स-षकारम्
एव ब्रूयाद् ऋते षकारम्^३ इति स-षकारम्^४ एव ब्रूयात् । तौ वा एतौ
शकारषकारौ विद्वान् अनुसंहितम् ऋचोऽधीयीत, आयुष्यम् इति विद्यात्,
एवम् एव विद्यात् । अथ वाग् इतिहासपुराणम्, यच् चान्यत् किञ्चिद्
ब्राह्मीकृत्येवाऽधीयीत, तद् अप्येवम् एव विद्यात् । ते यद् वयम् अनु-

१. एणं वि^२ । २-२. ऐआ. ?अणका^० [तु. टि. वैप २] । °षका^०
वि^{२/३} । ३-३. ऐआ. अषका^० । णका^० वि^{२/३} । ४. सका^० भा^५, सखका^०
भा^५ ।

a-a) यत्र क्व चार्या वाचो भाषन्ते इति ऐआ. । यत्रार्या वाचं वदन्ति इति
स्यादिति K. । b) तु. ऐआ. ३, २, ५ । c) तु. टि. वैप २ । d) तु.
ऐआ. ३, २, ६ ।

संहितम् ऋचोऽधीमहे यच् च माण्डूकेयीयम् अध्यायं प्रब्रूमस् तेन नो
 णकारषकारा उपाप्ताविति ह स्माऽऽह ह्रस्वो माण्डूकेयः । अथ यद्
 वयम् अनुसंहितम् ऋचोऽधीमहे, यच् च स्वाध्यायम् अधीमहे तेन
 नो णकारषकारा उपाप्ताविति ह स्माऽऽह स्थविरः शाकल्यः । एतद् ध
 स्म वै तद् विद्वांस आहुः कावषेयाः — किमर्था वयं यक्ष्यामहे,
 किमर्था वयम् अध्येष्यामहे, वाचि हि प्राणं जुहुमः, प्राणे वाचं
 यो ह्येव प्रभवः स एवाऽप्यय इति । ता एताः संहिता नाऽनन्ते-
 वासिने ब्रूयान् नाऽसंवत्सरवासिने नाऽब्रह्मचारिणे नाऽवेदविदे नाऽप्रवक्त्र
 इत्याचार्या इत्याचार्याः ॥ ११ ॥^a

इति शाङ्खायनारण्यकेऽष्टमोऽध्यायः^१ ॥

१. षष्ठोऽध्या० बि^२; एकादशोऽध्या० भा^२ ।

a) तु. ऐआ ३, २, ६ ।

अथ नवमोऽध्यायः^a

ओं तत् सवितुर् वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं
तुरं भगस्य धीमहि ॥^a तत् सवितुर् वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥^b अदब्धं मन इषिरं चक्षुः सूर्यो ज्योतिषां
श्रेष्ठः । दीक्षे मा मा हिंसीः ॥ १ ॥

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च
स्वानां भवति । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । यो ह वै वसिष्ठां वेद
वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग् वै वसिष्ठा । यो ह वै प्रतिष्ठां
वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽस्मिंश्च चक्षुर् ह प्रतिष्ठा । यो
ह वै संपदं वेद सं हाऽस्मै कामाः पद्यन्ते श्रोत्रं ह वा उ संपत् । यो
ह वा आयतनं वेदाऽऽयतनो ह स्वानां भवति मनो वा आयतनम् ।

अथ हेमा देवताः प्रजापतिं पितरम् एत्याऽब्रुवन् — को वै नः
श्रेष्ठ इति । स होवाच प्रजापतिः — यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं
पापिष्ठम् इव मन्येत स वै श्रेष्ठ इति ॥ २ ॥^c

सा ह वाग् उच्चक्राम । यथा मूका अवदन्तः प्राणन्तः
प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवम्
इति ॥ ३ ॥

चक्षुर् होच्चक्राम । यथाऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन
वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवम् इति ॥ ४ ॥

१. नास्ति भा^{११२} ।

a) तु. छां ५, १, १-१५; २, १-८ वृ ६, १, १-१४ को ३, ३ प्र २, ३-४ ।

b) ऋ ५, ८, १ । c) ऋ ३, ६, १० ।

श्रोत्रं होचक्राम । यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश् चक्षुषा व्यायन्तो मनसैवम् इति ॥ ५ ॥

मनो होचक्राम । यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश् चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवम् इति ॥ ६ ॥

प्राणो होचक्राम । ततस् तद् यथेह सैन्धवः सुहयः पङ्चीशशङ्कून् संखिदेद्^१ एवम् असौ प्राणान् समखिदत् । ते ह समेत्योचुः — भगवन्^२ मौत्कमीर् इति^३ । स होवाच प्राणः—किं मेऽन्नं^४ भविष्यति यत् किं-चाऽऽश्वभ्य^a इवाऽऽशकुनिभ्य^a इति । किं मे वासो भविष्यतीति—आप इति होचुः । तस्माद् वा अयम्^b अशिष्यन्^५ पुरस्ताद्योपरिष्ठाच् चाऽद्भिः परिदधति^c । लम्भुको^६ हाऽस्य वासो भवति, अनग्नो ह भवति । तद् ध स्मैतत् सत्यकामो जावालो^d गोश्रुते^e दैयाघ्नपद्यायोक्तवोवाच — अप्येवं शुष्कस्य स्थाणोः प्रव्रूयाज् जायेरन् अस्य शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति । वनस्पते शतवत्शो विरोहेति द्यां मा प्लेखीर्^f अन्तरिक्षं मा मा हिंसीः (मा ५, ४३) इति ह याज्ञवल्क्यः ॥ ७ ॥

अथ यदि महज् जिगमिषेत् त्रिरात्रं दीक्षित्वाऽमावास्यायां सर्वौषधस्य मन्थं दधिमधुभ्याम् उपमन्थ्याऽग्निम्^६ उपसमाधाय परिसमुह्य, परिस्तीर्य पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्योत्तरतोऽग्नेः कंसे मन्थं

१. समखिदत् वि^३ भा^{११२} [१मो हस्तः], भा^{४१५} । २. °भगव भा^१ ।
३. नोत्क्र^० भा^४ । ४. मे अ^० भा^{१४} वि^३ । ५. °ष्यत् वि^{२३} भा^५ । ६. लम्भ^० भा^५ । ७. °श्रुतये वि^२ । ८. लेषीः [१मो हस्तः], रेवीः भा^{३४१५} ।
९. °मध्य वि^३ भा^५ ।

- a) आ इति पं. युक्तः कप्र. । b) < √अश् 'भोजने'+शता प्र. (तु. छां. वृ.) । c) < √वध् [म्वादि.] । °धाति K. । d) °तये [छां.], °श्रुताय K. । e) < √लिष् ([वावि.] < √रिष् 'हिंसायाम्') ।

कृत्वा हुत्वा होमान् मन्थे संपातम् आनयेत् । ज्येष्ठाय^१ श्रेष्ठाय^२
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संपातम् आनयेत् । वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
 मन्थे संपातम् आनयेत् । प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संपातम्
 आनयेत् । संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संपातम् आनयेत् । आयतनाय
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संपातम् आनयेत् । तत् सवितुर् वृणीमहे
 (ऋ ५, ८२, १) इति पच्छः प्राश्य तत् सवितुर् वरेण्यम् (ऋ ३, ६२, १०)
 इति पच्छ आचामति महाव्याहृतिभिश् चतुर्थम् । निर्णिज्य कांस्यं
 चर्मणि वा स्थण्डिले वा संविशति । स यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं
 कर्मेति विद्यात् समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥

इति शाङ्खायनारण्यके नवमोऽध्यायः^३ ॥

१. भा^{२१५} वि^{२१३} K.; ज्येष्ठया° भा^४ ।
 भा^४ । ३. सप्त° वि^२, द्वादशोऽध्याय° भा^२ ।

२. भा^{२१५} वि^{२१३} K.; श्रेष्ठया°

अथ दशमोऽध्यायः

अथातोऽध्यात्मिकम् । 'आन्तरम् अग्निहोत्रम्' इत्याचक्षते ।
एता ह वै देवताः पुरुष एव प्रतिष्ठिताः-अग्निर् वाचि वायुः प्राण
आदित्यश् चक्षुषि चन्द्रमा मनसि दिशः श्रोत्रे आपो रेतसि ।
एतासु ह वै सर्वासु हुतं भवति । य एवं विद्वान् अश्नाति च पिबति
चाऽऽशयति च पाययति च सोऽश्नाति स पिबति स तृप्यति
स तर्पयति ॥ १ ॥

स तृप्तो वाचं तर्पयति । वाक् तृप्ताऽग्निं तर्पयति । अग्निस्
तृप्तः पृथिवीं तर्पयति । पृथिवी तृप्ता यत् किञ्च पृथिव्याऽपिहितं भवद्
भविष्यद् भूतं तत् सर्वं तर्पयति । य एवं विद्वान् अश्नाति च पिबति
चाऽऽशयति च पाययति च सोऽश्नाति स पिबति स तृप्यति स
तर्पयति ॥ २ ॥

स तृप्तः प्राणं तर्पयति । प्राणस् तृप्तो वायुं तर्पयति । वायुस् तृप्त
आकाशं तर्पयति । आकाशस् तृप्तो यत् किञ्चाऽऽकाशेनाऽपिहितं भवद्
भविष्यद् भूतं तत् सर्वं तर्पयति । य एवं विद्वान् अश्नाति च पिबति
चाऽऽशयति च पाययति च सोऽश्नाति स पिबति स तृप्यति स
तर्पयति ॥ ३ ॥

स तृप्तश् चक्षुस् तर्पयति । चक्षुस् तृप्तस् आदित्यं तर्पयति ।
आदित्यस् तृप्तो दिवं तर्पयति । द्यौस् तृप्ता यत् किञ्च दिवाऽपिहितं भवद्
भविष्यद् भूतं तत् सर्वं तर्पयति । य एवं विद्वान् अश्नाति च पिबति
चाऽऽशयति च पाययति च सोऽश्नाति स पिबति स तृप्यति स
तर्पयति ॥ ४ ॥

स तृप्तो मनस् तर्पयति । मनस् तृप्तं चन्द्रमसं तर्पयति ।
चन्द्रमास् तृप्तो नक्षत्राणि तर्पयति । नक्षत्राणि तृप्तानि मासाँस् तर्पयन्ति ।

मासास् तृप्ता अर्धमासांस् तर्पयन्ति । अर्धमासास् तृप्ता अहोरात्रे तर्पयन्ति । अहोरात्रे तृप्ते ऋतूस् तर्पयतः । ऋतवस् तृप्ताः संवत्सरं तर्पयन्ति । संवत्सरस् तृप्तो यत् किञ्च संवत्सरेणाऽपिहितं भवद् भविष्यद् भूतं तत् सर्वं तर्पयति । य एवं विद्वान् अश्नाति च पिबति चाऽऽशयति च पाययति च सोऽश्नाति स पिबति स तृप्यति स तर्पयति ॥ ५ ॥

स तृप्तः श्रोत्रं तर्पयति । श्रोत्रं तृप्तं दिशस् तर्पयति^१ । दिशस् तृप्ता अवान्तरदिशस् तर्पयन्ति । अवान्तरदिशस् तृप्ता यत् किञ्चाऽवान्तरदिग्भिर् अपिहितं भवद् भविष्यद् भूतं तत् सर्वं तर्पयति । य एवं विद्वान् अश्नाति च पिबति चाऽऽशयति च पाययति च सोऽश्नाति स पिबति स तृप्यति स तर्पयति ॥ ६ ॥

स तृप्तो रेतस् तर्पयति । रेतस् तृप्तम् अपस् तर्पयति । आपस् तृप्ता नदीस् तर्पयन्ति । नद्यस् तृप्ताः समुद्रं तर्पयन्ति । समुद्रस् तृप्तो यत् किञ्च समुद्रेणाऽपिहितं भवद् भविष्यद् भूतं तत् सर्वं तर्पयति । य एवं विद्वान् अश्नाति च पिबति चाऽऽशयति च पाययति च सोऽश्नाति स पिबति स तृप्यति स तर्पयति ॥ ७ ॥

स तृप्तस् तद् एतद् वैराजं दशविधम् अग्निहोत्रं भवति । तस्य प्राण एवाऽऽहवनीयः । अपानो गार्हपत्यः, व्यानोऽन्वाह्यपचनः, मनो धूमः, मन्युर् अचिः^२, दन्ता अङ्गाराः, श्रद्धा पयः, वाक् समित्, सत्यम् आहुतिः, प्रज्ञाऽऽत्मा स^३ रसः । तद् एतद् वैराजं दशविधम् अग्निहोत्रं हुतं भवति । लोकं रोहोभ्यां रोहोभ्याम् अभ्यारूढम् अभि स्वर्गं लोकं गमयति । य एवं विद्वान् अश्नाति च पिबति चाऽऽशयति च पाययति च । अथ य इदम् अविद्वान् अग्निहोत्रं जुहोति यथाऽङ्गारान् अपोह्य भस्मनि हुतं तादृक् तत् स्यात् तादृक् तत् स्यात् ॥ ८ ॥^a

इति शाङ्खायनारण्यके दशमोऽध्यायः^४ ॥

१. तर्प्यं वि^३ ।

२. मन्युर्चर्चयिता भा^५ ।

३. नास्ति भा^१ ।

४. अष्टमोऽध्यायः वि^२, त्रयोदशोऽध्यायः भा^२, अध्यायः समाप्तः भा^{११/४/५} वि^३ ।

अथैकादशोऽध्यायः

प्रजापतिर् वा इमं पुरुषम् उदञ्चत^१ तस्मिन् एता देवता आवेशयत् — वाच्यग्निम्, प्राणो वायुम्, अपाने वैद्युतम्^a, उदाने पर्जन्यम्, चक्षुष्यादित्यम्, मनसि चन्द्रमसम्, श्रोत्रे दिशः, शरीरे पृथिवीम्, रेतस्यपः, बल इन्द्रम्, मन्यावीशानम्, मूर्धन्याकाशम्, आत्मनि ब्रह्म । स यथा महान् अमृतकुम्भः पिन्वमानस् तिष्ठेद्^२ एवं हैव स^३ तस्थौ । अथ हेमा देवता ईक्षाञ्चक्रिरे — किम् अयम् अस्माभिः पुरुषः करिष्यति, किं वा वयम् अनेन । हन्ताऽऽप्राच् छरीराद् उत्क्रामेति । ता होच्चक्रमुः । अथ हेदं शरीरं रिक्तम् इव परिसुषिरं^३ स हेक्षाञ्चक्रे प्रजापतिः — रन्ध्राय न क्षमम्^४ । हन्ताऽहम् इमा अशनायापिपासाभ्याम् उपसृजा^५ इति । ता होपससृजे^५ । ता होपसृष्टाः सुखम् अलभमाना इमम् एव पुरुषं पुनः प्रत्याविविशुः ॥ १ ॥

वाङ् ममेत्यग्निर् आविवेश । प्राणो ममेति वायुर् आविवेश । अपानो ममेति वैद्युत^a आविवेश । उदानो ममेति पर्जन्य आविवेश । चक्षुर् ममेत्यादित्य आविवेश । मनो ममेति चन्द्रमा आविवेश । श्रोत्रम् अस्माकम् इति दिश आविविशुः । शरीरं ममेति पृथिव्याविवेश । रेतोऽस्माकम् इत्याप आविविशुः । बलं ममेतीन्द्र आविवेश । मन्युर् ममेतीशान आविवेश । मूर्धा ममेत्याकाश आविवेश । आत्मा ममेति ब्रह्माऽऽविवेश^b । स यथा महान् वृक्ष आर्द्र^६ उपसिक्तमूलस् तिष्ठेद्^६ एवं हैव स तस्थौ^७ ॥ २ ॥

१. °ञ्चत् K. । अदञ्चत वि^{२/३} भा^{१/२/४}, इदञ्चत° भा^५ । २-२. °समु भा^५, भा^१ [१मो हस्तः], एव हेतव स भा^५ । ३. °शुषी° वि^२ । पक्षान्तरे K. < परि + शुषिर- (✓स्वस् + इरः प्र. इति [तु. MVG १३० प्रभृ.]) । ४. मक्षं मूको. । ५. °पसृजे भा^{२/४} वि^३ । ६-६. °क्तोमूल° भा^{१/२/४/५} वि^{२/३} । ७-७. समुत्त° भा^{१/४/५} ।

अथायं पुरुषः प्रेष्यन्^१ पुरा संवत्सरात् संवत्सरस्य दृष्टीः पश्यति ।
छिद्रा छाया भवति न वा भवति । महामेघे वा मरीचीर् इव पश्येद्
अनभ्रे वा विद्युतं^२ पश्येद् अभ्र एनां^३ न पश्येत् । अक्षिणी वाऽपिधाय
बराटकानीव न पश्यति । कर्णौ वाऽपिधायोपविद्म इव न शृणोति ।
नाऽस्मिँल् लोके रमते । नैनं मनश् छन्दयति । इति प्रत्यक्ष-
दर्शनानि ॥ ३ ॥^a

अथ स्वप्नाः । पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति । स एनं हन्ति ।
वराह एनं हन्ति । मर्कट एनं हन्ति । बिसानि खादयति । सुवर्णं^४ भक्ष-
यित्वाऽवगिरति । एकपौण्डरीकं^५ धारयति । गां सवत्सां दक्षिणामुखो
नलदमाली^६ ब्राजयति । स यद्येतेषां^७ किञ्चित् पश्येत् — पाण्डुरदर्शनां^८
कालीं स्त्रीं^९ मुक्ककेशां मुण्डां^{१०} तैलाभ्यङ्गं कौसुम्भपरिधानं^{११}
गीतान्युष्टारोहणं दक्षिणाऽऽशागमनादीनि वीक्ष्योपोष्य पायसं
स्थालीपाकं श्रपयित्वा सरूपवत्साया गोः पयसि न त्वेव तु^{१२} कृष्णाया
अग्निम् उपसमाधाय परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युच्य दक्षिणं जान्वाच्य
सुवेणाऽऽज्याहुतीर् जुहोति ॥ ४ ॥^a

वाचि मेऽग्निः प्रतिष्ठितः स्वाहा । प्राणे मे वायुः प्रतिष्ठितः
स्वाहा । अपाने मे वैद्युतः^b प्रतिष्ठितः स्वाहा । उदाने मे पर्जन्यः प्रतिष्ठितः
स्वाहा । चक्षुषि म आदित्यः प्रतिष्ठितः स्वाहा । मनसि मे चन्द्रमाः
प्रतिष्ठितः स्वाहा । श्रोत्रे मे दिशः प्रतिष्ठिताः स्वाहा । शरीरे मे
पृथिवी प्रतिष्ठिता स्वाहा । रेतसि म आपः प्रतिष्ठिताः स्वाहा ।
बले म इन्दुः प्रतिष्ठितः स्वाहा । मन्यौ म ईशानः प्रतिष्ठितः स्वाहा ।

१. प्रेष्यन् भा^{४१५} वि^२, वि^३ [२यो हस्तः] । २. °तः वि^३ । ३. एना वि^३ ।
४. सुपव° भा^२ । ५. ऐआ. । °कः पौ° वि^२ भा^{११२/४१५} । ६. °लीं भा^{११२/५} ।
७. ऐआ. । एतेषां भा^{११२/४१५} वि^{२/३} । ८. °शना वि^{२/३} भा^{२/५}, भा^{११४}
[१मो हस्तः] । ९. स्त्रियं वि^२ भा^२ [१मो हस्तः] । १०-१०. °भ्यङ्गः कौ°
वि^{२/३} भा^{११२/४१५} । °भ्यङ्गकौ° [पक्षान्तरे] K. । ११. नास्ति भा^५ ।

मूर्धनि म आकाशः प्रतिष्ठितः स्वाहा । आत्मनि मे ब्रह्म प्रतिष्ठितं
स्वाहेति । अथैतद् आज्याऽवशेषं स्थालीपाके समवनीय स्थाली-
पाकस्योपघातं^a जुहोति ॥ ५ ॥

वाचि मेऽग्निः प्रतिष्ठितः, वाग् हृदये, हृदयम् आत्मनि ।
तत् सत्यं देवानाम् । माऽहम् अकामो मरिष्यामि । अन्नवान्
अन्नादो भूयासं स्वाहा ।

प्राणे मे वायुः प्रतिष्ठितः, प्राणो हृदये, हृदयम् आत्मनि ।
तत् सत्यं स्वाहा ।

अपाने मे वैद्युतः^b प्रतिष्ठितः, अपानो हृदये, हृदयम्
आत्मनि । तत् सत्यं स्वाहा ।

उदाने मे पर्जन्यः प्रतिष्ठितः, उदानो हृदये, हृदयम् आत्मनि ।
तत् सत्यं स्वाहा ।

चक्षुषि म आदित्यः प्रतिष्ठितः, चक्षुर् हृदये, हृदयम्
आत्मनि । तत् सत्यं स्वाहा ।

मनसि मे चन्द्रमाः प्रतिष्ठितः, मनो हृदये, हृदयम्
आत्मनि । तत् सत्यं स्वाहा ।

श्रोत्रे मे दिशः प्रतिष्ठिताः, श्रोत्रं हृदये, हृदयम् आत्मनि ।
तत् सत्यं स्वाहा ।

शरीरे मे पृथिवी प्रतिष्ठिता, शरीरं हृदये, हृदयम् आत्मनि ।
तत् सत्यं स्वाहा ।

रेतसि म आपः प्रतिष्ठिताः, रेतो हृदये, हृदयम् आत्मनि ।
तत् सत्यं स्वाहा ।

a) ँतम् इति णमुलन्तं द्र. (तु. सपा. माश १४, ६, ४, १३ ; वैतु. ? K.
घञन्तमिति) । b) स्वार्थिकः प्र. ।

बले म इन्द्रः प्रतिष्ठितः, बलं हृदये, हृदयम् आत्मनि ।
तत् सत्यं स्वाहा ।

मन्यौ म ईशानः प्रतिष्ठितः, मन्युर् हृदये, हृदयम् आत्मनि ।
तत् सत्यं स्वाहा ।

मूर्धनि म आकाशः प्रतिष्ठितः, मूर्धा हृदये, हृदयम् आत्मनि ।
तत् सत्यं स्वाहा ।

आत्मनि मे ब्रह्म प्रतिष्ठितम्, आत्मा हृदये, हृदयम् आत्मनि ।
तत् सत्यं स्वाहा इति ।

अथैतत् स्थालीपाकशेषम् आत्मनि समवनिनीय जुहोति ॥ ६ ॥

अश्मा जागतम्, अयस् त्रैष्टुभम्, लोहम् औष्णिहम्, सीसं
काकुभम्, रजतं स्वाराज्यम्, सुवर्णं गायत्रम्, अन्नं वैराजम्, तृप्तिर्
आनुष्टुभम्, नाकं साम्राज्यम्, बृहस्पतिर् बार्हतम्, ब्रह्म पाङ्क्तम्,
प्रजापतिर् आतिच्छन्दसम्, सावित्री सर्ववेदच्छन्दसेन च्छन्दसेति ॥ ७ ॥

अश्मेव स्थिरो वसानि जागतेन छन्दसा । पुरुषो मणिः, प्राणः
सूत्रम्, अन्नं ग्रन्थिः, तं^१ ग्रन्थिम्^२ उद्ग्रथनाभ्यन्तकामः^३ मृत्यवे ब्राह्मणम् ।
अपि सर्वम् आयुर् अशीयाऽऽयुष्मान्, माऽहम् अकामो मरिष्यामि,
अन्नवान् अन्नादो भूयासं स्वाहा ।

अय इव स्थिरो वसानि त्रैष्टुमेन छन्दसा । पुरुषो मणिः,
.... स्वाहा ।

लोहम् इव स्थिरो वसान्यौष्णिहेन छन्दसा । पुरुषो मणिः,
.... स्वाहा ।

सीसम् इव स्थिरो वसानि काकुभेन छन्दसा । पुरुषो मणिः,
.... स्वाहा ।

रजतम् इव स्थिरो वसानि स्वाराज्येन छन्दसा । पुरुषो मणिः
.... स्वाहा ।

सुवर्णम् इव स्थिरो वसानि गायत्रेण छन्दसा । पुरुषो मणिः
.... स्वाहा ।

अन्नम् इव स्थिरो वसानि वैराजेन छन्दसा । पुरुषो मणिः
.... स्वाहा ।

तृप्तिर् इव स्थिरो वसान्यानुष्टुभेन छन्दसा । पुरुषो मणिः
.... स्वाहा ।

नाकम् इव स्थिरो वसानि साम्राज्येन छन्दसा । पुरुषो मणिः
.... स्वाहा ।

बृहस्पतिर् इव स्थिरो वसानि बार्हतेन छन्दसा । पुरुषो मणिः
.... स्वाहा ।

ब्रह्मेव स्थिरो वसानि पाङ्क्तेन छन्दसा । पुरुषो मणिः
.... स्वाहा ।

प्रजापतिर् इव स्थिरो वसान्यातिच्छन्दसेन छन्दसा । पुरुषो
मणिः स्वाहा ।

सावित्रीव स्थिरो वसानि सर्ववेदच्छन्दसेन छन्दसा । पुरुषो
मणिः स्वाहा ॥ इति प्रियायै वा जायायै प्रियाय
वाऽन्तेवासिनेऽन्यस्मै वापि यस्मै कामयेत तस्मा उच्छिष्टं दद्यात् । स
हापि शतं वर्षाणि जीवति पुनःपुनः प्रयुञ्जानो जीवत्येव जीवत्येव ॥ ८ ॥

इति शाङ्खायनारण्यक एकादशोऽध्यायः^१ ॥

१. नवमोऽध्यायः वि^२, चतुर्दशोऽध्यायः भा^२ ; दशमोऽध्यायः समाप्तः भा^{१४१५}
वि^३ ।

अथ द्वादशोऽध्यायः

ओम् । हस्तिवर्चसं प्रथतां बृहद् वयो

यद् अदित्यै तन्वः संबभूव ।

तन् मह्यं समदुः सर्व^१ एत

आदित्यासो^२ अदित्या संविदानाः^३ ॥ १ ॥^a

यत्ते वर्चो जातवेदो

बृहद् भवत्याहितम्^४ ।

तेन मा वर्चसा त्वम्

अग्ने वर्चस्विनं कुरु ॥ २ ॥^b

यच्च^५ वर्चो वा पुरुषे^६

यच्^७ च^८ हस्तिष्वाहितम् ।

सुवर्णे गोषु यद् वर्चो

मयि तद् धस्तिवर्चसम् ॥ ३ ॥^c

यद् अक्षेषु हिरण्येषु

गोष्वश्वेषु यद् यशः ।

सुरायां पूयमानायां

मयि तद् धस्तिवर्चसम् ॥ ४ ॥^d

१. मूको. K. । विद्वे शौ. । सर्वम् K^२ । २-२. वि^३ K. । °त्याः सं° भा^{१,२,४},
आदित्याः सं° वि^३ भा^२; अदितिः सजोषाः शौ. । ३. °त्याहुतेः शौ. । ४-४. K. ।
वाचा वा कुरुषे भा^{१,२,४,५} वि^{२,३}, वाचा वा पुरुषे K. । ५-५. यच्च यच्च भा^२;
यच्च वि^२ ।

a) तु. शौ ३, २२, १ । b) तु. शौ ३, २२, ४ । c) तु. शौ १४, १, ३५ ।
d) तु. शौ ६, ६६, १ ।

मयि भर्गो मयि महो

मयि यज्ञस्य यद् यशः ।

तन् मयि^a प्रजापतिर्

°दिवि दिवम् इव¹ दंहतु ॥ ५ ॥ ^b [१]

अश्विना सारधेण मा

समङ्कतां² मधुना पयः³ ।

यथा मधुमतीं वाचम्

आवदानि⁴ जनेषु ॥ ६ ॥ ^c

घृताद् उल्लुप्तो⁵ मधुमान् पयस्वान्

धनञ्जयो धरुणो⁶ धारयिष्णुः ।

°रुजन् सपत्नान्⁷ अधरांश् च कृण्वन्

आरोह मां महते सौमगाय ॥ ७ ॥ ^d

प्रजापते न त्वद् एतान्यन्यो

विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास् ते जुहुमस् तन्नो अस्तु

वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ८ ॥ ^e

१-१. वि^{१३}, भा^४ [२यो हस्तः] । °दिविमिव भा^४ [२यो हस्तः], द्यामिव शो. ।
दिवं न, यद्वा दिवेव इति पाठ इति K. प्रस्तावः? २. समहान् वि^{१३} भा^{११५},
समहान् भा^४ । ३. वयः वि^२ भा^{११५} । ४. °दामि भा^{११४५} वि^३ । ५. उर्लु^०
मूको. । ६. वरुणो वि^३ । ७-७. °जंतसप° भा^४, °जत्सपं वि^३ ।

a) तु. को १,६०३ । b) तु. शो ६,६९,३ । c) तु. शो ६,६९,२
(शो ६,१,१९) यत्र मधुनाङ्कतां शुभस्पती इति च अन्तिमे पावे जनां अनु इति च पाभे. ।
अपि च तु. ऋ ६,११,२ ...मधुना पयः...अशिश्रयुः इति । d) तु. शो ५,२८,१४;
१६,३३,२; ४६,६ । e) ऋ १०,१२१,१० ।

अयं सनो^१ नुदतां मे सपत्नान्

^२इन्द्र इव^२ वृत्रं पृतनासु साळ्हा^३ ।

अग्निर् इव कर्त्तुं विभृतः^४ पुरुत्रा

वातेषु नास्तिग्मजम्भोऽनु मार्ष्टि ॥ ६ ॥

अयं सनो^१ योनुवादी^५ कील^६

इव वृत्रं वि पुरो^७ रुरोज ।

अनेनेन्द्रो^a विमृधो विहृत्या^b

^cशत्रूयताम् ^bआभरा^८ भोजनानि ॥ १० ॥ ^c[२]

जयेन्द्र शत्रून् जहि^९ शूर दस्यून्

वृत्रं हत्वेव कुलिशेना^b विवृश्च^d ।

ओघ इव शापान्^{१०} प्रणुदात् सपत्नान्

^{११}जह्यात् सपत्नान्^{११} स्वधितिर् वनेव ॥ ११ ॥

अनुवृश्च मध्यात् ^{१२}प्रतिवृश्चोपरिष्ठाद्

विवृश्च^{१२} पश्चात् प्रति शूर वृश्च ।

त्वया प्रणुत्तान्^{१३} मधवन्न् ^{१४}अमित्रान्

शूर रिषन्तं^{१४} मरुतोऽनु यान्तु ॥ १२ ॥

१. =सना+उ K. । सयो भा^१ । २-२. इन्द्रेव इति ? K. प्रस्तावः ।

३. सो^१ भा^२ । ४. भा^३वि^२ । विभृतः वि^३ भा^{१/२/५} । ५. योनुदवा^०

भा^{१/४} । ६. किल, इन्द्र इति K. शोध-प्रस्तावः । ७. दुरो K^२ टि. ।

८-८. °ताभं वि^२ । ९. जय K. । १०. °पात् वि^{२/३} भा^{१/२/४/५} ।

११-११. जह्यात्सं भा^{१/४}, °ह्यात्सं भा^२ । १२-१२. प्रविवृ^० वि^२, प्रवृ^० K^२ ।

१३. प्राणुत्ता^० भा^५, प्रणुन्ता^० वि^३ । १४-१४. °त्रां छूरेरी [शंतं भा^२] °षंतं

वि^{२/३} भा^{१/२/४/५} ।

a) <इन्द्र [सं१] । उ ।

b) छन्दस्तः दीर्घ इति ।

c) तु.

श्रु ५, ४, ५ [अर्धचः] ।

d) °शेन वृश्च इति K. शोध-प्रस्तावः ।

त्वां रुद्रैर् हेतिभिः पिन्वमाना

इन्द्रं मन्वाना मरुतो जुषन्त' ।

सुपर्णाः^२ कङ्काः प्रमृशन्त्वेनान्

महीयतां दंष्ट्री वर्द्धनेषु ॥ १३ ॥

ब्रह्मणुत्तस्य^३ मघवन् पृतन्यतो

विष्वग् इन्द्र भङ्गाः पतन्तु ।

मा 'ज्ञातारम् ईशत' मा 'प्रतिष्ठां

मिथो^४ 'विघ्नाना उपयान्ति' मृत्युम् ॥ १४ ॥^a

अग्ने यशस्विन् 'यशसे समर्पये-

न्द्रवतीम्' अपचितिम् इहाऽऽवह ।

अयं मूर्धा परमेष्ठी सुवर्चाः

सजातानाम्^५ उत्तमश्लोको अस्तु ॥ १५ ॥^b [३]

भद्रं पश्यन्त^६ उपसेदुर् आगन्^७

ततो^{११} दीक्षाम् ऋषयः स्वर्विदः ।

ततः^{१२} क्षत्रं बलम् ओजश् च जातं

तद् अस्मै देवा अभिसंनमन्ताम्^{१३} ॥ १६ ॥^{b'c}

१. षतं वि^२ भा^{४/५} । २. 'व' वि^३ भा^५ । ३. 'त्तरस्य वि^३ ।

४-४. 'तारा [रं वि^३ भा^५] णिप्सत वि^{२/३} भा^{१/२/४/५} । ५-५. 'ष्ठा मिहो वि^{२/३}

भा^{४/५} । ६-६. 'नामुपयाति वि^{२/३} भा^{१/२/४/५} । ७-७. 'सेममर्पयेन्द्रा' शौ. ।

८. वि^{२/३} ; सुजा^० भा^{२/४} ; सुजाता^० भा^१, समाना^० तैसं. । ९. तैसं. तैआ. K. ;

पश्येम मूको., इच्छन्त शौ. । १०. 'गात् मूको., अग्रे तैसं., तैआ. । ११. तपो

तैसं. शौ. । १२. वि^३ ; क्षे^० वि^२ भा^{१/२/४/५} । १३. 'भि संनमन्तु तैसं. तैआ.

उपसंनम^० शौ. ।

a) तु. शौ ६,३२,३=८,८,२१ ; आश्रौ ३,१०,११ ।

b) तु. तैसं ५,

७,४,३ ।

c) तु. शौ १९,४१,१ ; तैआ ३,११,९ ।

धाता विधाता परमोत संदृक्

प्रजापतिः परमेष्ठी सुवर्चाः^१ ।

स्तोमाँश् छन्दासि^२ निविदो म आहुर्

एतस्मै राष्ट्रम् अभिसंनमन्ताम्^३ ॥ १७ ॥ ^a

अभ्यावर्तध्वम् उपसेवताऽग्निम्^४

अयं^५ शास्ताऽधिपतिर् नो अस्तु ।

अस्य विज्ञानम्^६ अनुसरंभध्वम्

इमं पश्चाद् अनुजीवाथ सर्वे ॥ १८ ॥ ^b

अलर्दो नाम जातोऽसि

पुरा सूर्यात् पुरोषसः ।

तं त्वा सपत्नक्षयणं^७

वेदाऽथ^८ विष्टम्भजम्भनम् ॥ १९ ॥

नार्धे^९ प्रमीयेत तरेद् द्विषन्तं^{१०}

कल्पेत वाक्यं पृतनाः सहेत ।

प्रमायुकं तस्य द्विषन्तम् आहुर्

इरामणि वैल्वं यो विभर्त्ति ॥ २० ॥ [४]

१. विराजा तैसं । २. °मां छं° वि^२, °माँश्छं° भा^{४/१}, °माछं° वि^३, °माश्छं° तैसं । ३. °नमाम तैसं । ४. K. । °ग्निर् मूको । ५. शास्ता° वि^३ । ६. °ज्ञातम् भा^१ वि^२ । ७. °त्न [त्नः वि^३] क्षप° वि^{२/३} भा^{१/२/४/५} । ८. °थो वि^{२/३} भा^{४/५} । ९-९. °येतेतरेद्वि° भा^४ ।

न स शप्तम्^१ अशनाति किल्बिषं कृतं
 नैनं दिव्यो वरुणो हन्ति भीतम् ।
 नैनं क्रुद्धं^२ ^३मन्यवोऽभियन्ती-
 रामणि^३ बैल्वं यो विभर्त्ति ॥ २१ ॥

नाऽस्य त्वचं हिंसति जातवेदाः
 न मांसम् अशनाति न हन्ति तानि ।
 शतायुर् अस्मिन्^४ जरदष्टिः प्रैती-^५
 रामणि बैल्वं यो विभर्त्ति ॥ २२ ॥

नाऽस्य प्रजा दुष्यति जायमाना
 न शैलगो भवति न पापकृत्या ।
 नाऽन्यन् मिथस् तस्य कुलेषु^६ जायत
 इरामणि बैल्वं यो विभर्त्ति ॥ २३ ॥

नाऽस्याऽपवादा^७ न प्रवादका^८ गृहे
 न संपतन्वो^९ न विवेश^{१०} तस्मै ।
 नाऽस्मिन् अलक्ष्मीः कृणुते निवेशनम्
 इरामणि बैल्वं यो विभर्त्ति ॥ २४ ॥

१. K. । सुप्तम् मूको. । २. क्रुद्धो भा^१. ३-३. °भिमाती [त्ती भा^२]
 रा° वि^{२/३} भा^२, °भिमन्तीरा° भा^{१/४/५}. ४-४. °ष्टि प्रे° भा^२. ५. गृहेषु K. ।
 ६. वि^३ भा^{१/२}. °स्य प्रवा° भा^{४/५} वि^२. ७. K. । प्रवा[प्रावा भा^४]तका मूको. ।
 ८. °तन्वो K., °तयो भा^४. ९. वि^३ भा^२. °शेत वि^२ भा^{४/५}.

नैनं रक्षो न 'पिशाचो हिनस्ति

न जम्भको नाऽप्यसुरो न यक्षः ।

न स्रुतिका^२ तस्य कुलेषु^३ जायत

इरामणिं बैल्वं यो विभर्त्ति ॥ २५ ॥ [५]

नैनं व्याघ्रो न वृको न द्वीपी

न श्वापदं हिंसति किञ्चनैनम् ।

न^४ हस्तिनं क्रुद्धम् उपैति भीतिम्^५

इरामणिं^६ बैल्वं यो विभर्त्ति ॥ २६ ॥

नैनं सर्पो न पृदाकुर् हिनस्ति

न वृश्चिको न तिरश्चीनराजिः^७ ।

नैनं 'कृष्णोऽहिर् अभिसंहत'^८

इरामणिं बैल्वं यो विभर्त्ति ॥ २७ ॥

नैनं प्रमत्तं वरुणो हिनस्ति

न मकरो न ग्रहः शिशुमारः^९ ।

^{१०}पारावाराच् छिवम्^{१०} अस्मै कृणोती-

रामणिं बैल्वं यो विभर्त्ति ॥ २८ ॥

१. °चो न भा^४ । २. वि^{२३} भा^४ । नासु° भा^{१२१५} । ३. वि^३ भा^{११५} K. । °लेप्यु वि^२, °लस्य भा^२, °लेस्य भा^४ । ४. नास्ति भा^४ । ५. °त भा^{४१५} वि^३, °तिम् K. °तं वि^२ भा^{१२} । ६. ईरा° वि^२ । ७. मै २, १३, २१ । 'श्चिराजिः शो ३, २७, २; °श्चीन राजा [जी K.] मूको । ८-८. K. । °ष्णोभि° वि^३ भा^{१२१४१५}, °भिसंहरते संहरत वि^२ । ९. शि° वि^२ । १०-१०. पारावारांघि° वि^२ भा^{१२१५}, पारावरां छि° वि^३, परावरां छि° भा^४ ।

प्रमायुकं तस्य द्विषन्तम् आहुः

पुष्पम् इव छिन्नं सह बन्धनेन ।

ओध^१ इव शापान्^२ प्रणुदात् सपत्नान्

इरामणिं वैल्वं यो विभर्त्ति ॥ २६ ॥

अयं मणिः प्रतिसरो

^३जाम्बो जीवाय^४ बध्यते ।

अनेनेन्द्रो वृत्रम् अहन्न्

ऋषिणा च मनीषिणा ॥ ३० ॥ [६]

सहेन्द्र द्विषतः सहस्वाऽरातीः

सहस्व पृतनायतः ।

नाग इव पूर्वपादाभ्याम्

अभितिष्ठ पृतन्यतः ॥ ३१ ॥

आऽगाद् अयं वैल्वो मणिः

सपत्नक्षपणो^५ वृषा ।

तं पश्यन्ति कवयः^६ सर्ववीरा

यथा सपत्नान् समरे सहेयुः ॥ ३२ ॥

अमृतं मे मणौ^७ सूत्रम्

अश्विनाव् अपिनद्यताम् ।

वैल्वः ^८सहस्रवीर्योऽसि^९ मा

ते भर्ता रिषम्^{१०} अहम् ॥ ३३ ॥

१. औ° K. । २. K^२ । °पात् वि^{१/२/३} भा^{१/२/४/५} । ३-३. °बो[१मो हस्तः]
वि^३, जीवांबो वि^३, जीबो वि^३ [२यो हस्तः] । ४. सूको. । °यणो शो. K. °तः
क्षप° वि^३ । ५. कप° भा^२ । ६. वि^{१/२/३} भा^२ । मणेः भा^५ । [२यो हस्तः],
मणोः भा^५ । ७-७. सुवी° भा^५ [१मो हस्तः] । ८. रिषाम् वि^२ ।

घृताद् उल्लुप्तो^१ मधुमान् पयस्वान्
 धनञ्जयो धरुणो धारयिष्णुः ।
 रुद्रन् सपत्नान्^२ अधरांश् च कृण्वन्
 आरोह मां महते सौभगाय ॥ ३४ ॥

प्रजापते न त्वद् एतान्यन्यो
 विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
 यत्कामास्ते जुहुमस् तन् नो अस्तु
 वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ३५ ॥^a

शास इत्था महौ असि । इति पञ्च^b ॥ [७]

अथातो मणिकल्पः । भूतिकामः पुष्पेण^३ त्रिरात्रोपोषितो
 जीवतो हस्तिनो दन्तान् मात्राम्^४ उद्धृत्याऽग्निम् उपसमाधाय परिसमुह्य^५
 परिस्तीर्य पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्योत्तरतोऽग्नेः कंसे मणिं कृत्वा हुत्वा
 होमान् मणौ संपातम् आनयेत् । हस्तिवर्चसम् इत्येताभिः प्रत्यृचम्
 अष्टाभिः सप्तरात्रं मधुसर्पिषोः वासयित्वा त्रिरात्रम् एकां वा
 बध्नीयात् घृताद् उल्लुप्तः^६ इत्येतयर्चा । अत एवोत्तरं षड्भिर्
 हृदयशूलाग्रमणिं प्रतोदाग्रमणिं वा मुसलाग्रमणिं वा खदिरसारमणिं
 वा मांसौदने^७ वासयित्वा त्रिरात्रम् एकां वा बध्नीयात् ।
 अत एवोत्तरं चतसृभिर् वृषभशृङ्गाग्रमणिं घृतौदने^८ वासयित्वा

१. उल्लु° वि^{१/२/३} भा^{१/४/५}, उल्ल° भा^२ । २. °जाँत्स° भा^१ वि^{१/३} ।
 ३. वि^{१/२} भा^५, K. ; °ह्येण भा^{१/२/४}, °ह्येण वि^३ । ४. °त्रम् भा^५,
 °त्राद् भा^२ । ५. °सह्य भा^१ । ६. उल्लु° वि^{१/३} भा^{१/४}, उल्लु° वि^२, उल्ल°
 भा^२ । ७. °दनेन वि^३ भा^५ ।

त्रिरात्रम् एकां वा बध्नीयात् । अत एवोत्तरम् एकयैरण्डमणिं
तिलौदने वासयित्वा त्रिरात्रम् एकां वा बध्नीयात् । अत एवोत्तरं
षोडशभिर् वैल्वं^१ सप्तरात्रं मधुमर्षिषोः^२ वासयित्वा त्रिरात्रम् एकां
वा बध्नीयाद् घृताद् उल्लुप्तः^३ इत्येतयर्चा । अत एवोत्तरं
पञ्चभिर् महावरास्योदोहं^४ मुद्गौदने वासयित्वा त्रिरात्रम् एकां
वा बध्नीयात् । शक्तौ सति प्रथमं हस्तिच्छायायां वैयाघ्रे
वा अपि चर्मण्यासीनो वा अपि जुहुयाद् आसीनो वा अपि
जुहुयात् ॥ ८ ॥^५

इति शाङ्खायनारण्यके द्वादशोऽध्यायः^६ ॥

१. °ल्वं वि^२ । २. वि^{२/३} भा^{१/२/३/४}; ऽपो वा भा^५ । ३. उलु°
वि^{१/३} भा^{१/४}, उलु° वि^२, उल° भा^२ । ४. °स्योदहं भा^५, °सोदोहं भा^१ ।
५. इति कर्ममीमांसा इत्यधिकम् भा^२ । ६. पञ्चद° भा^२, दशमो° वि^२ ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

ओम् । अथातो वैराग्यसंस्कृते शरीरे ब्रह्मयज्ञनिष्ठो भवेत् । अप पुनर्मृत्युं जयति । तद् उ ह वा आत्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य^१ इति ।^a तम् एतं वेदाऽनुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाऽनाशकेन चेति माण्डूकेयः^b । तस्माद् एवंविच् छान्तो दान्त उपरतस् तितित्तुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येद् इति^c माण्डव्यः । योऽयं विज्ञानमय^२ पुरुषः प्राणेषु^३ स एषः 'नेति नेति' आत्मा न गृह्यः^{३,d} इदं ब्रह्म, इदं क्षत्रम्, इमे देवाः, इमे वेदाः, इमे लोकाः, इमानि सर्वाणि भूतानि, इदं सर्वं यद् अयम् आत्मा^e । स एषः 'तत् त्वम् असि' इति^f । आत्माऽवगम्योऽहं ब्रह्मास्मीति । तद् एतद् ब्रह्माऽपूर्वम् अपरम् अनपरम् अनन्तरम् अबाह्यम् । अयम् आत्मा ब्रह्म सर्वाऽनुभूरित्यनुशासनम्^६ इति^५ याज्ञवल्क्यः । 'तद् एतन्नाऽपुत्राय^७ नाऽनन्तेवासिने वा^८ ब्रूयाद् इति । य इमाम् अद्भिः परिगृहीतां वसुमतीं धनस्य पूर्णां दद्यात् , इदम् एव ततो भूयः, इदम् एव ततो भूय इत्यनुशासनम्^h । ताम् एताम् उपनिषदं वेदशिरो न यथा कथंचन वदेत् । तद् एतद् ऋचाऽभ्युदितम् ॥ १ ॥

इति शाङ्खायनारण्यके त्रयोदशोऽध्यायः ॥^९

१. 'दध्या' भा^१ । २. ज्ञान^० भा^१ । ३-३. 'त्मागू' वि^२ भा^{१/२/५} ;
 'त्मावगू' वि^{१/३} K^२ । ४. 'ति [इत्यनन्तरं] ह वि^३ [२यो हस्तः] ।
 ५-५. तमेतं नापु^० भा वि^{२/५} वि^३ । ६. नास्ति वि^१ भा^{५/५} वि^३ । ७. नास्ति
 वि^{१/२/३} भा^५ ।

a) तु. वृ ४,५,६ । b) तु. वृ ४,४,२२ । c) तु. वृ ४,४,२३ ।
 d) स एष नेतिनेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते इति वृ ४,४,२२; ५,१५ । e) तु. वृ २,
 ४, ६ । f) तु. छा ६,८,७ ; १०,३ प्रभू. । g) तु. वृ २,५, १६ ।
 h) तु. छा ३,२,५-६ ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

ऋचां मूर्धानं यजुषाम् उत्तमाङ्गं

साम्नां शिरोऽथर्वणां मुण्डमुण्डम् ।

नाधीतेऽधीते वेदम् आहुस् तम् अज्ञं

शिरश् छित्त्वाऽसौ कुरुते कबन्धम् ॥ १ ॥

स्थाणुर् अयं भारहारः किलाऽभूद्

अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रम् अश्नुते

नाकम् एति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ २ ॥^a इति ।

इति शाङ्खायनारण्यके चतुर्दशोऽध्यायः^१ ॥

१. त्रयोदं भा^२ वि^३, एकादं वि^३ ।

a) तु. यास्कः १, १८ ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

अथ वंशः । ओं नमो ब्रह्मणे नम आचार्येभ्यः । गुणाख्याच्
छाङ्गायनाद् अस्माभिर् अधीतम् । गुणाख्यः शाङ्गायनः कहोला(ळा)त्
कौपीतकेः । कहोल(ळ): कौपीतकिर् उदालकाद् आरुणेः^१ । उदालक
आरुणिः^१ प्रियव्रतात् सौमापेः^२ । प्रियव्रतः सौमापिः^३ सोमपात् ।
सोमपः सौमात्^४ प्रातिवेश्यात् । सौमः^५ प्रातिवेश्यः प्रतिवेश्यात्^६ ।
प्रतिवेश्यो^६ बृहद्विवात् । बृहद्विषः सुम्नयोः । सुम्नयुर् उदालकात् ।
उदालको विश्वमनसः । विश्वमना व्यश्वात् । व्यश्वः साकमश्वात् ।
साकमश्वो देवरातात् । देवरातो विश्वामित्रात् । विश्वामित्र इन्द्रात्^७ ।
इन्द्रः प्रजापतेः । प्रजापतिर् ब्रह्मणः । ब्रह्मा^८ स्वयम्भूः । नमो ब्रह्मणे
नमो ब्रह्मणे ॥ १ ॥

इति शाङ्गायनारण्यके पञ्चदशोऽध्यायः^९ ॥

इति शाङ्गायनारण्यकं समाप्तम् ॥

१. °रू° केचित् मूको. । २. सोम° भा^{१/४/५} वि^{१/२} । ३. सोमा° भा^{४/५}
वि^{१/३} । ४. सोमा° भा^४ वि^{१/२} । ५. सोमः भा^{४/५} वि^{१/२} । ६. प्राति°
वि^१ । ७. इन्द्रियात् भा^४ । ८. °ह्या मूको. । ९. चतुर्दशो° वि^३,
भा^४; द्वादशो° वि^३; त्रयोदशो° वि^३ भा^४ ।